

HOE POLITIEK DEN HAAG ER TABAK VAN KREEG

DE ARGUMENTATIE VAN POLITIEKE PARTIJEN BIJ DE
VERDEDIGING VAN EEN TABAKSONTMOEDIGINGSBELEID

Inhoudsopgave

Inleiding en status quaestionis	4
Hoofdstuk 1: Voorgeschiedenis tot 1945	10
Hoofdstuk 2: De start van een tabaksontmoedigingsbeleid (1945-1982)	16
Hoofdstuk 3: Op weg naar de tabakswet (1982-1994)	28
Hoofdstuk 4: Het geduld is op (1994-2001)	37
Eindconclusie	45
Lijst van geraadpleegde literatuur en bronnen	48

Inleiding en status quaestionis

De roker ligt onder vuur. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw stak nog negentig procent van de Nederlandse mannen regelmatig een rokertje op, maar van die dominantie is nu geen sprake meer.¹ Internationaal voeren praktisch alle overheden wereldwijd een tabaksontmoedigingsbeleid, sommige krachtiger dan andere, daarbij aangespoord door internationale organisaties als de Wereldgezondheidsorganisatie (*World Health Organization*, WHO).² Ook Nederland doet daaraan mee en vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw werd tabaksontmoediging voor het eerst een beleidspunt voor achtereenvolgende regeringen.

Sinds die tijd was dit ook een beleidspunt dat veel bediscussieerd en betwist is. Dat is ook niet onlogisch aangezien het tabaksontmoedigingsbeleid een van de kernvragen van de politieke filosofie raakt: Wanneer en in hoeverre mag de overheid ingrijpen in de persoonlijke levenssfeer van mensen? Dat is een vraag waar alle politieke stromingen anders tegenaan kijken en waar zelfs binnen de stromingen discussies over plaatsvinden.

Bij tabaksontmoediging is dat al helemaal een thema, omdat het balanceert op de grenzen van keuzevrijheid enerzijds en gezondheidsschade anderzijds. Tabak is een product waarvan bekend is dat het zeer ongezond is. Tegelijkertijd is het wel een legaal product (wat in deze periode ook door geen enkele vooraanstaande politicus betwist werd). Enerzijds waren er mogelijke kosten als gevolg van ziekte door roken, anderzijds was de tabaksindustrie verantwoordelijk voor tienduizenden banen. Op die manier is tabak een onderwerp met zoveel punten die vanuit verschillende perspectieven bekeken kunnen worden, dat het niet vreemd is dat zo lang dit onderwerp zo vaak ter discussie heeft gestaan.

Daarom is het interessant om te kijken naar de ontwikkeling van de argumentatie waarop verschillende politieke partijen tabaksontmoedigingsbeleid, of delen daarvan, goedkeuren of juist afwijzen. Waar halen zij hun argumenten vandaan? Zo is gekomen tot de volgende onderzoeksvraag: **Hoe ontwikkelden de posities ten aanzien van het tabaksontmoedigingsbeleid van het CDA, de VVD, de PvdA en D66 zich en hoe beargumenteerden zij deze, in de periode 1971-2001?**

Er is gekozen voor deze vier partijen, het Christen-Democratisch Appèl (CDA), de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), de Partij van de Arbeid (PvdA) en Democraten 66 (D66), omdat deze partijen gedurende de behandelde periode de belangrijkste partijen waren als het gaat om tabaksontmoedigingsbeleid. In de gehele behandelde periode zaten er altijd minimaal twee van deze partijen in het kabinet, terwijl de andere partijen altijd tot de belangrijkste oppositiepartijen behoorden. Met deze vier partijen zijn direct de drie grootste politieke stromingen in Nederland vertegenwoordigd. Het CDA vertegenwoordigt daarbij de christendemocratie, de PvdA de sociaaldemocratie en de VVD en D66 het liberalisme, waarbij D66 een sociaalliberale partij is.

Weliswaar werd het CDA pas in 1980 opgericht, na eerder al vanaf 1977 met een gezamenlijke lijst deel te hebben genomen aan de verkiezingen, terwijl dit onderzoek begint in 1971. Toch is het verantwoord om het CDA als een van de onderzochte partijen mee te nemen. Allereerst is het een van

¹ Stivoro, *Trendpublicatie percentage rokers* (plaats onbekend, 2010), 1-5.

² World Health Organization, 'Tobacco control measures', <<http://www.who.int/tobacco/control/measures/en/>> [geraadpleegd op 25 november 2016]

de belangrijkste partijen in de Tweede Kamer gedurende de onderzochte periode, maar daarnaast hebben de drie partijen, de Katholieke Volkspartij (KVP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Christelijk-Historische Unie (CHU), die later het CDA zouden vormen, tijdens de behandelde debatten over tabaksontmoediging al een gezamenlijk geluid. Ook hadden de KVP, ARP en CHU in 1972 al een gemeenschappelijk manifest voor de verkiezingen van dat jaar, naast hun eigen verkiezingsprogramma's.³ In het jaar daarvoor was er al een 'gemeenschappelijk urgentie program'.⁴

Voor de periode 1971-2001 is gekozen omdat tijdens deze periode de belangrijkste ontwikkelingen in het anti-tabaksbeleid in Nederland hebben plaatsgevonden. In het jaar 1971 stelde het kabinet-De Jong de commissie Meulblok in, die onderzoek moest doen naar de mogelijke te nemen maatregelen omtrent tabaksontmoediging. In de periode die volgde, zouden losse maatregelen hieruit voortvloeien, zoals een tabaksreclameverbod voor televisie en radio. Tijdens de kabinetten-Lubbers (1982-1994) kwam er voor het eerst een samenhangend beleid in plaats van losse maatregelen. Zo werd gekomen tot de eerste tabakswet die in 1987 werd aangenomen door de Tweede Kamer. Vanaf 1994 werd het beleid uitgebreid verscherpt. Tal van maatregelen waar al in de jaren zeventig om gevraagd was door sommige partijen, werden nu uitgevoerd in de wijziging van de tabakswet die in 2001 door de Tweede Kamer kwam. Alle maatregelen die sindsdien zijn ingevoerd, zoals het rookverbod in de horeca en de minimumleeftijd van achttien jaar om tabak te mogen kopen, zijn voortgevloeid uit dit beleid.

Daarnaast zijn meerdere partijen die na 2001 een aanzienlijke rol krijgen in het regeringsbeleid omtrent tabaksontmoediging vrij recent ontstaan waardoor moeilijker een vergelijking kan worden gemaakt met de periode voor 2001. Dat geldt met name voor de Lijst Pim Fortuyn (LPF), ChristenUnie en Partij Voor de Vrijheid (PVV). Daarom vormt 2001 een logisch eindpunt voor dit onderzoek. Zo kan een ontwikkeling in drie decennia worden weergegeven, opgesplitst in perioden:

1. 1971-1982
2. 1982-1994
3. 1994-2001

Deze periodes vormen tevens de hoofdstukindeling, waarbij ten eerste aandacht zal worden geschonken aan een voorgeschiedenis. Hoofdstuk 1 begint met een internationale voorgeschiedenis tot 1945. In hoofdstuk 2, waarin voornamelijk de periode 1971-1982 centraal staat, zal worden begonnen met een kleine voorgeschiedenis van het Nederlandse tabaksbeleid van 1945 tot 1971 om de context te tonen waarin de latere maatregelen plaatsvonden.

In de hoofdstukken 2, 3 en 4 zal de onderzoeksvraag door middel van een aantal deelvragen beantwoord worden:

1. Welke algemene ontwikkeling is er zichtbaar in de houding van politieke partijen gezamenlijk ten opzichte van tabaksontmoedigingsbeleid?
2. Hoe ontwikkelde de positie ten aanzien van het tabaksontmoedigingsbeleid zich per politieke partij?
3. Hoe verantwoordden de politieke partijen zich ideologisch voor hun (veranderde) positie?
4. Op basis van welke argumenten werd de discussie beslecht en welke rol speelden de machtsverhoudingen in de Tweede Kamer en externe factoren hierin?

³ ARP, CHU en KVP, *Schets van beleid voor 1973 en volgende Jaren* (plaats onbekend, 1972).

⁴ ARP, CHU en KVP, *Gemeenschappelijk urgentie program* (plaats onbekend, 1972).

In dit onderzoek ligt de nadruk op de discussies in de Tweede Kamer en in secundaire zin in wat buiten het parlement gezegd werd door politici van de partijen en de partijen zelf. De Handelingen van de Tweede Kamer zijn daardoor de voornaamste primaire bron, aangevuld met krantenberichten. Daarnaast is veel gebruik gemaakt van de verkiezingsprogramma's van de vier behandelde partijen in deze periode. Dat zegt misschien niet alles over wat een partij in de verkiezingsstrijd over een tabaksonthouding gezegd heeft, maar het onderwerp is dusdanig klein en afgebakend, dat het weinig ter sprake kwam tijdens bijvoorbeeld lijsttrekkersdebatten of kranteninterviews. Dat is ook het beeld wat tijdens het krantenonderzoek naar voren is gekomen. Als een publiek figuur van een politieke partij op enig moment wel aandacht besteedt aan tabaksonthouding tijdens de campagne, dan is dat benoemd in dit onderzoek. Bij de Handelingen van de Tweede Kamer is voornamelijk gekeken naar de grote debatten in deze perioden. Dat is met name het geval voor de periode vanaf 1982, omdat er dan meerdere grote debatten plaatsvinden. Een andere veel gebruikte bron wordt gevormd door de openbaar geworden documenten van Philip Morris. Als gevolg van een Amerikaanse rechtszaak zijn tal van documenten over de lobby van het tabaksbedrijf, inclusief de Nederlandse afdeling, openbaar geworden.

De primaire bronnen zijn aangevuld met literatuur om een goed en helder overzicht te kunnen scheppen. Daarbij zijn enkele werken het waard om nader benoemd te worden.

Omdat overheidsingrijpen omwille van de eigen bestwil een thema is dat regelmatig terugkeert in de discussie omtrent tabaksonthoudingsbeleid, is het belangrijk een goede definitie hiervan te gebruiken. In dit onderzoek zal het woord 'paternalisme' daarvoor gebruikt worden, ondanks de problemen die bestaan met die term. Het woord is op zichzelf al een beladen en negatieve term of wordt in ieder geval op deze manier gebruikt in het publieke debat. Op die manier zal de term niet gebruikt worden in dit onderzoek. Hier zal gebruik worden gemaakt van de definitie zoals Joel Feinberg die heeft opgesteld.

Joel Feinberg, politiek en juridisch filosoof en hoogleraar, tot zijn pensioen in 1994 verbonden aan de University of Arizona, wordt gezien als een autoriteit met betrekking tot paternalisme. Hij ziet paternalisme als de manier waarop overheden dwang legitimeren om individuen te beschermen tegen zelf-aangebrachte schade.⁵ Feinberg vindt de term zelf ook als ongelukkig, enerzijds door de afkomst van het woord (van pater, Latijn voor vader: het impliceert dat volwassenen als kinderen behandeld worden), anderzijds doordat de term vaak gebruikt wordt in beschuldigingen jegens iemand. Het gevolg daarvan is dat haast niemand, ook niet degenen die een voorstander zijn van het gebruiken van dwang om individuen bij te sturen in hun gedrag voor hun eigen bestwil, zichzelf paternalist noemt.⁶ Toch blijft Feinberg de term gebruiken in zijn artikelen en boeken over paternalisme, omdat hij dit nog steeds de beste beschrijving voor het verschijnsel vindt.⁷ Bij gebrek aan neutralere termen zal dat in dit onderzoek ook gebeuren.

Dwang is echter niet de enige manier waarop de overheid paternalistisch kan optreden, zo betoogt Edward Sankowski, hoogleraar filosofie aan de University of Oklahoma. Hij stelt dat overheidsprogramma's met het doel om de keuzes en behoeftes van individuen op een niet-dwangmatige wijze te veranderen, ook vormen van paternalisme zijn. Hij hanteert een bredere definitie van paternalisme: elke vorm van interventie in iemands vrijheid voor diens eigen bestwil.

⁵ Joel Feinberg, 'Legal paternalism', *Canadian journal of philosophy* 1:1 (1971), 105-124, alhier 105.

⁶ Joel Feinberg, *Harm to self* (New York, 1986), 3-5.

⁷ Feinberg, *Harm to self*, 6-7.

Sankowski stelt dat verschillende instituties, waaronder de staat als voornaamste, paternalistisch gedrag kunnen vertonen, iets wat Feinberg overigens ook erkent.⁸ Dit onderzoek richt zich echter op de rol van de overheid.

De rol van de overheid in het leven van mensen is sterk gegroeid door de jaren heen. Tegelijkertijd groeide ook de rol van de overheid. Abram de Swaan, socioloog en zeer positief over de uitbreiding van de welvaartsstaat, plaatst het ontstaan van de naoorlogse verzorgingsstaat in een langere ontwikkeling van collectivisering.⁹ De Swaan ziet een van de eerste pogingen van paternalisme in de negentiende eeuw frappant genoeg ook juist in het roken. Daarbij ging het niet zozeer om de volksgezondheid, maar om de verkwisting van het geld door armen aan alcoholische drank en tabak. Arbeiders moesten, volgens de gegoede burgerij, leren sparen om zo niet in de armoede te vervallen. Daarbij moest vooral de consumptie van onnodige pleziertjes als alcohol en tabak door de arbeiders worden beperkt. Er werd door de gegoede burgerij gekeken naar hoe de arbeiders discipline kon worden bijgebracht. Het beleid ging daarbij overigens nog niet of nauwelijks met dwang gepaard, in plaats daarvan keken de voorstanders van dit beleid eerder in de richting van geestelijken die sparen moesten propaganderen en arbeiders die wel spaarden om als goed voorbeeld te dienen.¹⁰ Hierbij werd door delen van de gegoede burgerij wel al actief opgeroepen tot staatsbemoeiing met de onderklasse.¹¹ Disciplineren en het bijbrengen van beschaving waren de eerste echte redenen om tot paternalisme over te gaan, aldus De Swaan. De lagere klassen moesten als het ware worden opgevoed tot goede burgers.

De Swaan eindigt zijn betoog met de vaststelling dat de verzorgingsstaat sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw is aangekomen in een fase van consolidatie. Dat was onder andere omdat de verzorgingsstaat het zich niet kon veroorloven in hetzelfde tempo verder te groeien zonder dat binnen enige tijd het hele nationale inkomen eraan op zou gaan.¹²

De verzorgingsstaat werd dus te duur en als gevolg daarvan moest de overheid zich richten op andere vormen van beleid. Waar vroeger door middel van de verzorgingsstaat werd gepoogd de bevolking (en specifiek de onderklasse) te onderwijzen, gezonder te maken en uit de armoede te trekken, daar kon men dat nu niet langer doen door middel van meer collectief onderwijs, zorg en sociale zekerheid. De middelen daartoe ontbraken. De overheid kon echter nog wel beleid voeren dat erop gericht was deze mensen te onderwijzen, gezonder te maken en uit de armoede te trekken door middel van sturing van het gedrag. Dit deed de overheid toen ze nog niet de middelen had om het in de vorm van collectieve voorzieningen te doen. Vanuit de infrastructuur van de verzorgingsstaat had de overheid daar nu wel veel meer mogelijkheden toe; de overheid kon dus effectiever gedragsturend beleid voeren.¹³

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog was echter niet alleen de rol van de overheid gegroeid, de houding van de burgers tegen de bevoogdende overheid was ook drastisch veranderd. Historicus Herman de Liagre Böhl stelt dat met de ontzuiling in de jaren zestig ook een ontvoogding plaatsvond in Nederland: 'Steeds vaker veroorloofden mensen zich autonoom te beslissen over

⁸ Edward Sankowski, "'Paternalism" and social policy', in: *American Philosophical Quarterly* 22:1 (1985), 1-12, alhier 2, 8, 11.

⁹ Abram de Swaan, *Zorg en de Staat* (Amsterdam, 2004), 17.

¹⁰ De Swaan, *Zorg en de Staat*, 168-170.

¹¹ Ibidem, 171.

¹² Ibidem, 11, 235-237.

¹³ Ibidem, 23.

levensvraagstukken.¹⁴ De Liagre Böhl verwijst daarbij vooral naar zaken als anticonceptie, abortus en het huwelijk, maar is ook toepasbaar op de keuzevrijheid in genotsartikelen als tabak.

Over het onderwerp tabak en de geschiedenis daarvan is maar beperkt geschreven, zeker over de Nederlandse situatie. *The cigarette century* van Allan M. Brandt geldt als het standaardwerk over Amerikaanse en internationale tabaksgeschiedenis. Brandt is gespecialiseerd in gezondheidsgeschiedenis en is zeer negatief over de tabaksindustrie. Elke vorm van tabaksontmoediging wordt door Brandt toegejuicht. Historicus James Kirby Martin noemt Brandts werk in een recensie het zoveelste anti-tabaksboek.¹⁵ Andere recensenten bevestigen dat beeld.¹⁶ Toch is *The cigarette century* wel het meest uitgebreide recente boek over tabak.¹⁷

Aan de andere kant van het politieke spectrum is er *The war on smokers and the rise of the nanny state* van Theodore J. King, van oorsprong journalist. King zet zich af tegen 'tabakspaternalisme' en geeft in zijn boek een overzicht van paternalistische maatregelen. King, een libertariër (radicaal liberaal) is van mening dat het tabakspaternalisme uiteindelijk een voorproefje is voor een veel omvattender paternalisme waarbij bijvoorbeeld ook de voeding en beweging van mensen zal worden gecontroleerd en van bovenaf opgelegd.¹⁸

Deze boeken gaan echter vooral over de Amerikaanse situatie, niet over de Europese en al helemaal niet over de Nederlandse. Over het Nederlandse tabaksontmoedigingsbeleid is zeer weinig geschreven. Twee werken gaan wel zijdelings in op het overheidsbeleid ten aanzien van het roken. Allereerst is dat *De beste sigaret voor uw gezondheid* van Friso Schotanus. Schotanus is van huis uit journalist; annotatie ontbreekt, hoewel hij zijn bronnen wel een in apart hoofdstuk benoemt. Het wat populair geschreven boek vol met anekdotes is op dit moment het meest uitgebreide recente boek als het gaat om de Nederlandse tabaksgeschiedenis. Daarbij verwijst Schotanus overigens ook vaak naar andere Europese landen en de Verenigde Staten.

Tot slot is er *Het rookgordijn: de macht van de Nederlandse tabaksindustrie* van Joop Bouma. Bouma, een onderzoeksjournalist, deed onderzoek naar de Nederlandse tabakslobby en heeft daarbij onder andere gebruik gemaakt van documenten van de Amerikaanse tabaksindustrie die eind jaren negentig openbaar gemaakt werden. Bouma is zeer negatief over de rol van tabaksindustrie. Hij vond dat de Nederlandse overheid te weinig aan tabaksontmoediging deed. Volgens Bouma schreef hij het boek vooral om te laten zien hoe de Nederlandse tabaksindustrie in de positie is gekomen dat het zo weinig van de overheid te dulden heeft.¹⁹

Het probleem met de literatuur over tabaksbeleid is dus dat deze afkomstig is van zeer uitgesproken en luidde voor- en tegenstanders en dat er weinig te vinden is over de specifieke Nederlandse situatie. Dit onderzoek wil proberen de politieke discussie in Nederland evenwichtig weer te geven,

¹⁴ Remieg Aerts, Herman de Liagre Böhl, Piet de Rooy en Henk te Velde, *Land van kleine gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1999* (Nijmegen, 2010), 312.

¹⁵ James Kirby Martin, 'Reviewed work: the cigarette century: the rise, fall, and deadly persistence of the product that defined America by Allan M. Brandt', in: *Journal of social history* 42:3 (2009), 817-819, 817, 819.

¹⁶ Ann La Berge, 'Reviewed work: the cigarette century: the rise, fall, and deadly persistence of the product that defined America by Allan M. Brandt', in: *Isis* 102:3 (2011), 582-584, alhier 582-583.

¹⁷ La Berge, 'Reviewed work: the cigarette century', 583.

¹⁸ Theodore J. King, *The war on smokers and the rise of the nanny state* (Bloomington, 2009), 60-90.

¹⁹ Joop Bouma, *Het rookgordijn: de macht van de Nederlandse tabaksindustrie* (Amsterdam, 2001), 7.

zonder uitgesproken waardeoordelen over het roken. Op die manier kan dit onderzoek iets toevoegen aan de bestaande literatuur.

Hoofdstuk 1

Voorgeschiedenis tot 1945

Het fenomeen tabaksontmoediging is veel ouder dan menigeneen denkt. De eerste Europese roker, Rodrigo de Jerez, een reisgenoot van Columbus die de tabaksplant vanuit Amerika mee naar Spanje nam, werd al in 1493 vervolgd. Toen zijn burenen de tabaksrook uit zijn mond zagen komen, dachten zij dat De Jerez bezig was met een duivels ritueel en schakelden de inquisitie in. Die sloten hem vervolgens drie jaar op.²⁰

Vervolgens verboden verschillende pausen in de zeventiende eeuw het roken in de kerk.²¹ Toen voerden ook Duitse steden en vorstendommen rookverboden in.²² In 1633 werd in het Ottomaanse Rijk de doodstraf ingevoerd voor het gebruik van tabak, alcohol en koffie. Ook Koning James I van Engeland voerde in deze eeuw een streng anti-tabaksbeleid. De voornaamste bepaling daarbij was een verhoging van de importheffingen op tabak met 4000 %. Die maatregel had vooral als gevolg dat de smokkel enorm toenam.²³

Ook in Nederland en de Nederlandse koloniën werden dergelijke maatregelen genomen. Zo verbood Willem Kieft, de gouverneur van de Nederlandse kolonie Nieuw-Nederland in Amerika, in 1639 het roken in Nieuw-Amsterdam.²⁴ In 1690 werd het roken in het openbaar verboden door de stad Haarlem, op straffe van een geldboete, omdat het stadbestuur het als 'zederverwildering' zag. Als reactie daarop brak een opstand uit waarbij vernielingen werden aangericht bij de woningen van de stadsbestuurders, een opstand die later bekend zou komen te staan als het tabaksoproer. Het rookverbod werd vervolgens niet ingetrokken, maar niet langer gehandhaafd.²⁵

Veel later, aan het eind van de negentiende eeuw, kwamen er nieuwe groepen die voor een tabaksontmoedigingsbeleid gingen pleiten. In de VS waren dat met name puriteinen, onder leiding van Lucy Page Gaston en haar *Anti-Cigarette League of America*, die pleitten voor een verbod op sigaretten. In *Cigarette Wars: the triumph of the little white slaver*, schrijft de historica en journaliste Cassandra Tate over deze eind-negentiende-eeuwse Puriteinse anti-tabaksbeweging.²⁶ Zij meent dat gezondheidsargumenten bij deze groep weliswaar een rol speelden, maar minder belangrijk waren dan morele argumenten: tabak was een genotsartikel en genot werd als zondig gezien. Het was juist gematigdheid dat gepromoot moest worden. Tate krijgt kritiek hierop in een recensie door de eerder genoemde historicus James Kirby Martin. Martin is gespecialiseerd in militaire- en alcohol-gerelateerde geschiedenis. Van daaruit is zijn interesse in dit boek ook verklaarbaar; de anti-tabakspuriteinen hadden veel lijnen lopen met de anti-alcoholbeweging en de anti-tabakspuriteinen verloren hun strijd na de Amerikaanse deelname aan de Eerste Wereldoorlog. Toen werden namelijk

²⁰ Iain Gately, *Tobacco: A cultural history of how an exotic plant seduced civilization* (Londen, 2001), 38.

²¹ Abigail Cutler, 'The ashtray of history', *The Atlantic* <<http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2007/01/the-ashtray-of-history/305532/>> [geraadpleegd op 25 november 2016].

²² Gately, *Tobacco: A cultural history*, 116

²³ King, *The war on smokers*, 5-6; Allan M. Brandt, *The cigarette century* (New York, 2009), 21; Iain Gately, *Tobacco: A cultural history of how an exotic plant seduced civilization* (Londen, 2001), 69.

²⁴ King, *The war on smokers*, 5-6.

²⁵ A.F.J. Niemeijer, 'Stadsgeschiedenis met gebreken', *NRC Handelsblad* (22 juli 1995); 'Haarlem verbood als eerste roken op straat', *Haarlems Dagblad* (12 juli 2008).

²⁶ Cassandra Tate, *Cigarette wars: the triumph of "the little white slaver"* (New York, 1999).

sigaretten naar de soldaten aan het front gestuurd, waartegen geprotesteerd werd door de puriteinen. Hier maakten zij zich erg impopulair mee. Martin stelt dat het gezondheidsargument juist een zeer grote rol speelde en dat medische waarnemingen (weliswaar zonder sluitend bewijs) dat roken ongezond was, veel naar voren kwamen in de pamfletten van de anti-sigaretbeweging.²⁷

Tate stelt dat de naoorlogse campagne tegen het roken overeenkomsten vertoont met de campagne van de puriteinen in de late negentiende en vroege twintigste eeuw. Voor die groep was moralisme belangrijker dan de gezondheidsargumenten. Hoewel de gezondheidsargumenten ten tijde van de verschijning van Tate's boek in 2000 een grotere rol speelden, is het moralisme volgens Tate niet verdwenen. De naoorlogse voorstanders van een tabaksontmoedigingsbeleid gebruikten dezelfde oorlogszuchtige taal, met termen als 'strijd tegen tabak' en 'merchants of death', als de Puriteinen voor hen. De Puriteinen koppelden het roken aan termen als 'zwakheid' en 'verslaving', ook dat gebeurde na de Tweede Wereldoorlog weer, en net als toen werd de sigaret weer gezien als iets van de lagere klassen.

Toch zijn er ook verschillen tussen de vooroorlogse puriteinen en naoorlogse voorstanders van tabaksontmoediging. Er was een duidelijke scheiding zichtbaar tussen het roken van de pijp of (hand-gerolde) sigaren en (machine-gerolde) sigaretten. Waar de pijp en de sigaar werden gezien als passend bij respectabele mannen, daar gold dat zeker niet voor de sigaret. De christelijke moraal speelde voor de puriteinen een belangrijke rol in hun strijd tegen de sigaret, alhoewel de gezondheidseffecten ook werden meegenomen in de argumentatie. Het had ook te maken met de deugd van gematigdheid. Sigaretten werden als slecht gezien omdat ze verslavend waren, van sigaren- en pijprokers veronderstelde men meer matiging in het roken.²⁸

Daarnaast waren er ook progressieve krachten die tegen de tabak pleitten. Een groep progressieve leiders als academici, doctoren en sociale hervormers richtte het *Committee to Study the Tobacco Problem* op in 1918. Zij distantieerden zich van de moralistische puriteinen, maar predikten gematigdheid puur om gezondheidsredenen. Zij werden niet als erg succesvol gezien en de beweging ontstond juist in een tijd dat het aantal verboden terugliep.²⁹

De puriteinse anti-tabaksbeweging was aanvankelijk wel succesvol. Tussen 1890 en 1930 voerden vijftien Amerikaanse staten een sigarettenverbod in en in 1920 konden minderjarigen maar in twee staten legaal sigaretten kopen. Op lokaal niveau waren er veel gemeenten die het adverteren van sigaretten beperkten.³⁰ Er waren veel banden tussen de anti-alcohol- en anti-sigarettenorganisaties. Deze organisaties hadden veel overlap in leden en acties werden vaak samen gecoördineerd. Zo begon Lucy Gaston Page, de leidster van de *Anti-Cigarette League of America* in de jaren negentig van de negentiende eeuw met een actie waarbij kinderen konden beloven zowel alcohol als tabak af te zweren.³¹

Het feit dat zowel de Puriteinen als de progressieven bij de motivatie van hun pleidooi tegen sigaretten de gezondheidsschade meenamen, toont aan dat de schadelijke effecten destijds ook al

²⁷ James Kirty Martin, 'Reviewed work: 'Cigarette wars: the triumph of "the little white slaver"' by Cassandra Tate', in: *Journal of social history* 34:1 (2000), 212-213, alhier 213.

²⁸ Tate, *Cigarette wars*, 4-10.

²⁹ Brandt, *The cigarette century*, 60-62.

³⁰ Tate, *Cigarette wars*, 4-5.

³¹ Brandt, *The cigarette century*, 46-47.

vermoed werden. Medisch onderzoek naar tabaksschade is dan ook zeker niet enkel een recent verschijnsel.

Al in 1602 waren er doctoren die vermoedden dat tabaksgebruik schadelijk was. Een Britse arts zag destijds dat schoorsteenvegers ziek werden van de roet en bedacht dat dit mogelijk ook het geval zou zijn bij tabaksgebruikers.³² Twee jaar later schreef Koning James I van Engeland in *A Counterblaste to Tobacco* dat roken schadelijk was voor de hersenen en longen, overigens zonder enige wetenschappelijke onderbouwing.³³

Aan het begin van de twintigste eeuw waren de vermoede gezondheidsgevaaren bij een vrij aanzienlijk deel van de bevolking bekend. Toen vrouwen in de jaren twintig van de twintigste eeuw als nieuwe doelgroep werden ontdekt door de tabaksfabrikanten, werd de nadruk gelegd op het honger stillende effect van een sigaret. Het product werd neergezet als een dieetmiddel. Tabaksmerk Lucky Strike kwam daarbij zelfs met de 'Reach for a Lucky instead of a sweet'-slogan.³⁴ Als reactie daarop kwamen de snoepfabrikanten met een tegencampagne waarin juist werd gewezen op de gezondheidsrisico's die tabak met zich meebracht: 'Do not let anyone tell you that a cigarette takes the place of a piece of candy. The cigarette will inflame your tonsils, poison with nicotine every organ of your body, and dry you blood – nails in your coffin.'³⁵

In veel reclamecampagnes van tabaksfabrikanten in de eerste helft van de twintigste eeuw werd gesproken over 'gezonde sigaretten' of sigaretten die minder slecht waren voor je gezondheid dan de concurrerende merken. In enkele campagnes werd zelfs gewezen op de gezondheidsrisico's van andere producten (naast snoep onder andere het 'buiten de deur eten'). De reden hiervoor was dat de gezondheidsrisico's (in ieder geval in de VS) bekend waren bij een groot gedeelte van de bevolking. De welbekende reclamecampagnes met teksten als 'More Doctors smoke Camels than any other cigarette' en 'Physicians say Luckies are less irritating – It's toasted' werden juist bedacht om die zorgen weg te nemen.³⁶

Maar ook bij verschillende overheidsinstanties waren er sterke vermoedens van potentiële gezondheidsschade als gevolg van het roken. Toen een aantal Amerikaanse staten sigarettenverboden hadden ingevoerd vanaf het eind van de negentiende eeuw, werd in 1900 het sigarettenverbod van de staat Tennessee betwist in het Amerikaanse Hooggerechtshof. Het Hooggerechtshof stelde dat het sigarettenverbod grondwettelijk juist was, omdat sigaretten schadelijk zijn voor de volksgezondheid. Een eerdere uitspraak van het Hooggerechtshof van Tennessee werd hierbij aangehaald: 'Are cigarettes legitimate articles of commerce? We think they are not, because wholly noxious and deleterious to health. Their use is always harmful, never beneficial. They possess no virtue, but are inherently bad, and bad only. They find no true commendation for merit or usefulness in any sphere. On the contrary, they are widely condemned as pernicious altogether. Beyond question, their every tendency is toward the impairment of physical health and mental vigor.'³⁷ Expliciet werd gesteld dat de schadelijkheid niet onomstotelijk

³² Jordan Goodman, *Tobacco in history: the cultures of dependence* (Londen, 2005), 74

³³ Koning James I van Engeland, *A Counterblaste to Tobacco* (plaats onbekend, 1604), <<http://www.laits.utexas.edu/poltheory/james/blaste/blaste.html>> [geraadpleegd op 1 januari 2017].

³⁴ Brandt, *The cigarette century*, 71-75.

³⁵ Ibidem, 73.

³⁶ Ibidem, 81-82.

³⁷ <<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/179/343/case.html>> [geraadpleegd op 1 januari 2017].

wetenschappelijk is bewezen, maar dat de effecten zo helder waren dat iedereen ze kon waarnemen.³⁸

Daarbij wees het Hooggerechtshof er ook op dat in dat jaar bij keuringen van rekruten voor het vrijwilligs-leger van de VS, een aanzienlijke groep was afgekeurd als gevolg van hun sigarettengebruik.³⁹ De Britten hadden een vergelijkbare constatering bij de rekrutering van soldaten voor de Boerenoorlog (1899-1902). Daar werd bij één derde van de afkeuringen het 'rokershart' benoemd.⁴⁰

Hoewel hier minder onderzoek naar gedaan is dan over de Angelsaksische landen, waren er ook in Nederland groeperingen die vonden dat tabak ongezond was. In 1852 pleitte het conservatieve Tweede Kamerlid Cornelis Schiffer voor de invoering van een tabaksaccijns en haalde daarbij onder meer de schadelijke gevolgen van gerookte tabak aan.⁴¹ De Nederlandse Vegetariërsbond, onder leiding van christenanarchist en geheelonthouder Felix Ortt, pleitte aan het eind van de negentiende eeuw tegen tabak, specifiek ook tegen meeroken, omdat de organisatie vreesde voor de gezondheid van kinderen.⁴² Ook zevendedagsadventisten wezen aan het eind van de negentiende eeuw op de gezondheidsrisico's van het roken: 'het gift, dat een pond tabak bevat, is in staat 300 mannen te dooden, wanneer het zoo gebruikt wordt dat het zijn volle werking op het lichaam kan uitoefenen.'⁴³ Verder was er de bond van onderwijzers die in 1911 pleitte voor een tabaksverbod voor minderjarigen omwille van het gezondheidsaspect. Dat verbod kwam er overigens niet.⁴⁴ Vanaf de jaren dertig wees de *Anti-Tabak Bond* op de nadelige effecten van het roken met een driemaandelijks uitgebracht tijdschrift genaamd *Het Rook-Gevaar*. Daarbij werden ook Duitse artsen aangehaald die veel onderzoek deden naar de gezondheidsrisico's van tabak. Opvallend was dat in een van die artikelen (nog jaren voor de Duitse bezetting van Nederland) zeer positief werd gesproken over de nationaalsocialistische en fascistische regimes van Duitsland, Italië en Spanje in die tijd; allen met niet-rokende sterke leiders.⁴⁵

Lange tijd waren de schadelijke effecten van het roken nog niet onomstotelijk wetenschappelijk bewezen. Dat gebeurde voor het eerst toen tabak in het vizier kwam van de eugenetici. De eugenetische onderzoekers, die rassenverbetering nastreefden, zagen in sigaretten de oorzaak van erfelijk verval. Onduidelijk bleef echter daarbij of het vooral gedegeneerden waren die rookten, of dat roken degeneratie veroorzaakte. Arts-onderzoekers, betrokken bij verschillende Amerikaanse ziekenhuizen, legden verbanden tussen roken en een slechtere lichamelijke, mentale en morele ontwikkeling van met name kinderen en vrouwen. Bij vrouwen werd roken ook veroordeeld, omdat het sterke vermoeden bestond dat rokende vrouwen minder vruchtbaar waren. Medici wezen erop dat zwangere rokende vrouwen veel vaker een miskraam kregen. Bij de eugenetische artsen waren er met name zorgen over de dalende geboortecijfers onder blanke vrouwen, iets dat zij onder andere toeschreven aan het tabaksgebruik. Als gevolg van verder onderzoek hiernaar besloten diverse

³⁸ <<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/179/343/case.html>> [geraadpleegd op 1 januari 2017].

³⁹ <<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/179/343/case.html>> [geraadpleegd op 1 januari 2017].

⁴⁰ Friso Schotanus, *De beste sigaret*, 53.

⁴¹ Auteur onbekend, 'VIII. Gelukspolitiek en indirect paternalisme in Nederland, Martin van Hees, Mark van de Velde, Hans de Hoog, Bas Kurvers, Patrick van Schie en Mart van de Ven (red.), *Gelukspolitiek: liberalisme en de waarde van vrijheid* (Den Haag, 2014), 33-54, alhier 45.

⁴² Schotanus, *De beste sigaret*, 43-44.

⁴³ Ibidem, 44.

⁴⁴ Ibidem, 53.

⁴⁵ Bouma, *Het rookgordijn*, 32.

Amerikaanse ziekenhuizen roken te verbieden tijdens en ook direct na de bevalling omdat de nicotine zou doorwerken in de moedermelk. Veel Amerikaanse artsen zouden roken, ook zolang de schadelijke effecten nog niet volledig bewezen waren, afraden aan zwangere vrouwen. In 1907 bleek uit een peiling onder gymleraren van Amerikaanse middelbare scholen en universiteiten dat een grote meerderheid meende dat sigaretten slecht waren voor de sportprestaties. Specifiek werd daarbij gewezen op de rokende jonge sporters die volgens hen achterliepen in de lichamelijke ontwikkeling.⁴⁶ Onduidelijk is hoe de situatie er in Europa bijlag op dit gebied.

Tegelijkertijd waren er ook artsen die de bezwaren wegwuifden zolang er nog geen verder bewijs was voor de claims dat roken ongezond was. Daarbij werd ook vaak gewezen op de populariteit van het product: hoe kan roken nu ongezond zijn als zoveel mensen het doen? Veel artsen wezen daarom vooral op de mogelijke gevaren van excessief roken, gematigd roken was voor veel artsen weer medisch acceptabel vanaf de jaren twintig. Daarbij speelde mee dat veel artsen nu zelf rookten en de sigaret sterk aanwezig was in de samenleving. Tegelijkertijd waren er wel medische onderzoekers in de jaren dertig en veertig die wezen op de relatie tussen roken en het ontstaan van diverse chronische ziektes zoals het 'rokershart', diverse kankersoorten, met name die in het keel- en mondgebied, en andere effecten zoals een verhoogde bloeddruk.⁴⁷

In de jaren dertig en veertig werden de kwalijke gevolgen voor de gezondheid steeds meer wetenschappelijk aangetoond. Onderzoeken van Amerikaanse en Argentijnse artsen met proefdieren toonden aan dat stoffen die in tabak te vinden waren een grotere kans gaven op tumoren.⁴⁸ De arts W.F. Wassink, gespecialiseerd in kanker, deed ook al in de jaren dertig onderzoek naar de effecten van roken op het ontstaan van longkanker en wees andere mogelijke factoren (zoals uitlaatgassen) van de hand, onder andere omdat er bovengemiddeld veel intellectuelen onder zijn longkankerpatiënten bevonden terwijl mensen die vooral buiten werkten juist niet significant meer longkanker kregen.⁴⁹

Het meeste onderzoek werd echter uitgevoerd in Duitsland. In de jaren twintig en dertig toonde de Oostenrijks-Duitse arts Dietmar Schönherr al een verband aan tussen het ontstaan van longkanker en roken. Daarbij werd zelfs al een effect van 'meerroken' vermoed in de ontwikkeling van longkanker. Fritz Lickint kwam in 1928 op basis van autopsies en dierenproeven tot een vergelijkbare conclusie. Beide onderzoekers werkten nog zonder controlegroep maar de arts Franz Müller bevestigde de resultaten met controlegroep in 1939.⁵⁰ Buiten het Duitstalige gebied werd er overigens weinig aandacht aan besteed.⁵¹ In Duitsland was de impact op het beleid echter aanzienlijk. Onder het nationaalsocialistische regime werd een onderzoeksinstituut opgericht aan de universiteit van Jena dat de gevaren van tabak verder moest onderzoeken. Opvallend om hierbij te benoemen is dat Adolf Hitler het instituut zo belangrijk vond dat hij er honderdduizend Rijksmark van zijn privévermogen aan doneerde.⁵²

⁴⁶ Brandt, *The cigarette century*, 108-114

⁴⁷ Ibidem, 114-117.

⁴⁸ Ibidem, 117-118.

⁴⁹ Bouma, *Het rookgordijn*, 33.

⁵⁰ Georgy Davey Smith, Sabine A Ströbele en Matthias Egger, 'Smoking and health promotion in Nazi Germany', in: *Journal of Epidemiology and community health* 48 (1994), 220-223, alhier 220.

⁵¹ Nathaniel Dostrovsky, 'Anti-smoking initiatives in Nazi Germany: Research and public policy', in: Dr. W.A. Whitelaw (red.), *The proceedings of the 14th annual history of medicine days* (Calgary 2005), 172-180, alhier 174-175.

⁵² Smith, Ströbele en Egger, 'Smoking and health promotion in Nazi Germany', 220.

Op basis van deze onderzoeken voerden de nationaalsocialisten in Duitsland een tabaksontmoedigingsbeleid. Tabak werd door het naziregime gezien als een 'genetisch vergif' en het overheidsinstituut dat het tabaksontmoedigingsbeleid vorm moest geven, werd dan ook geleid door een topambtenaar van het ministerie van Raciale Zaken, Karl Astel.

Binnen de nationaalsocialistische ideologie nam de verbetering van de volksgezondheid een cruciale rol in. Het individu werd ondergeschikt gemaakt aan de etnische gemeenschap, de *Volksgemeinschaft*. Het was daarom de plicht van ieder lid van de gemeenschap om de fysieke en mentale eigenschappen te ontwikkelen die de raciale superioriteit bewezen.⁵³ Ongezond gedrag als alcohol drinken en tabak roken was gericht op individueel genot maar schaadde het lichaam dat onderdeel was van de gemeenschap.⁵⁴ Zulk gedrag moest dus ontmoedigd worden. Daarbij was het beleid vooral gericht op kinderen. Antitabakspropaganda werd verspreid via de *Hitler Jugend* en *Bund Deutscher Mädel*. Roken werd verboden op scholen, waarbij van docenten verwacht werd dat zij ook buiten schooltijd niet rookten. Er ging ook in het bijzonder aandacht naar ontmoediging bij vrouwen omdat het roken de vruchtbaarheid aantastte en tijdens de zwangerschap leidde tot miskramen en gehandicapte kinderen.⁵⁵ Grootschalige tabaksontmoedigende advertentiecampagnes werden ontwikkeld, terwijl tabaksfabrikanten sterk beperkt werden in hun advertentiemogelijkheden. Daarnaast kwamen er rookverboden in het openbaar vervoer, op de werkplek en overheidsgebouwen.⁵⁶

Na het Nazi-tijdperk verdwenen deze maatregelen weer, maar toch zouden de schadelijke gezondheidseffecten van het roken kort na de Tweede Wereldoorlog alweer in de belangstelling komen.

⁵³ Geoffrey Cocks, 'Sick Heil: Self and illness in Nazi Germany' in: *Osiris* 22:1 (2007), 93-115, alhier 93-94.

⁵⁴ Smith, Ströbele en Egger, 'Smoking and health promotion in Nazi Germany', 221.

⁵⁵ Robert Proctor, *The nazi war on cancer* (Princeton, NJ, 1999), 178-179.

⁵⁶ Smith, Ströbele en Egger, 'Smoking and health promotion in Nazi Germany', 221.

Hoofdstuk 2

De start van een tabaksontmoedigingsbeleid (1945-1982)

Zeer lang kende Nederland geen tabaksontmoedigend beleid. Weliswaar bestonden er tabaksaccijnzen, maar deze waren vooral om de rijksschatkist te vullen, eerder dan om het aantal rokers te doen verminderen. Dat laatste gebeurde dan ook niet; het aantal rokers steeg hard. In 1950 rookte negentig procent van de Nederlandse mannen.⁵⁷

Toen in de jaren vijftig steeds meer onderzoek werd gedaan naar de gezondheidsrisico's van het roken, werden de resultaten daarvan in de VS breed uitgemeten maar kregen ze in Nederland nauwelijks aandacht. In Nederland werd er ook amper medisch onderzoek gedaan naar het roken. Terwijl in het Verenigd Koninkrijk roken door de overheid in 1954 als ongezond werd bestempeld (daarbij vooral gelet op de kort daarvoor bewezen relatie tussen roken en longkanker) en roken ontraden werd bij jongeren, gebeurde er in Nederland niets op dat gebied, ondanks een actieve anti-rooklobby van onderzoeksarts Remmert Korteweg. De regering leek ook nog niet volledig overtuigd door het op dat moment bekende medische bewijs.⁵⁸

Het kabinet-Drees IV bracht in 1957 voor het eerst een waarschuwing uit, gericht op jongeren, over de gezondheidsrisico's van het roken. De meeste minderjarigen raakten ook bekend met die feiten. Uit een steekproef van het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* onder 765 rokende kinderen antwoordden in 1958 689 'ja', op de vraag of zij weten dat roken ongezond is. In 1975 zou er een krachtiger advies van de Gezondheidsraad komen waarin roken onmiskenbaar als schadelijk werd betiteld voor de gezondheid. De overheid deed er echter op dat moment weinig mee.⁵⁹

Het beleid van Nederlandse kabinetten was lange tijd gericht op het particulier initiatief. Dat was ook vóór de Tweede Wereldoorlog het geval. Er bestonden weliswaar al zorgen over het roken door minderjarigen aan het begin van de twintigste eeuw, maar toch werd wetgeving afgewezen. Zo was te lezen in een advies van een commissie van de Gezondheidsraad aan de minister van Binnenlandse Zaken uit 1913: 'Gelet op de Nederlandse volksaard meent de commissie dat een wetgeving hier vrijwel een dode letter zou blijven.'⁶⁰ Verschillende anti-tabakslobbyisten uit de jaren zeventig stelden dat die mentaliteit, waarbij keuzevrijheid als een groot goed werd gezien, ook na de oorlog was blijven bestaan. Dat zou de reden zijn dat de Nederlandse overheid later begon met een paternalistisch beleid dan bijvoorbeeld de Angelsaksische landen.⁶¹

De gematigde toon van het kabinet kan verklaard worden door de inkomsten die uit tabak werden gehaald. In 1955 werd geraamd dat er alleen al aan tabaksaccijnzen 330 miljoen gulden zou binnenkomen. Daarmee maakten de tabaksaccijnzen 5,5 procent uit van de rijksbegroting.⁶² Dit staat nog los van overige belastinginkomsten uit de Nederlandse tabaksindustrie en het economische belang hiervan. In 1955 waren er 55 grote en 426 kleine bedrijven actief in de sector. Alleen al de

⁵⁷ Stivoro, *Trendpublicatie percentage rokers* (plaats onbekend, 2010), 1-5.

⁵⁸ Bouma, *Het rookgordijn*, 15-24.

⁵⁹ Ibidem, 25, 32, 36, 48.

⁶⁰ Ibidem, 29.

⁶¹ Andere Tijden, *Hoe de rokers zijn verdreven*, oorspronkelijk uitgezonden op 15 oktober 2016.

⁶² Nota betreffende de toestand van 's rijks financiën behorende bij de ontwerp-begroting voor 1955, Bijlagen, 32.

grote ondernemingen waren goed voor ruim zeventienduizend banen.⁶³ Nederland was in die tijd de op één na grootste tabaksexporteur ter wereld en de tabakssector zou in de jaren zestig nog verder groeien als gevolg van de groeiende welvaart in West-Europa.⁶⁴ De accijnzen op tabak waren, in verhouding tot de totaalprijs, ook toen al aan de hoge kant. Een pakje sigaretten van 85 cent bestond voor veertig cent uit accijns, zo stelde de *De Waarheid* in 1957.⁶⁵

Joop Bouma noemt als mogelijke verklaring voor de afwachtende houding van het kabinet dat Nederland een relatief hoog percentage rokers onder artsen kende. De anti-tabakslobby van artsen beperkte zich daardoor tot enkele individuen, terwijl in sommige andere West-Europese landen bonden van artsen tegen het roken pleitten. Een andere reden was dat het kabinet en een groot deel van de artsen vreesden voor psychologische schade, zoals angst voor kanker, bij een groep die toch al vele tientallen jaren rookte.⁶⁶

Tot slot kan de afwachtende en gematigde houding van de Nederlandse regeringen in deze periode worden verklaard door het grote aantal rokers in deze tijd. In 1958 rookte zestig procent van de Nederlanders; onder de mannen was dat percentage zelfs negentig procent.⁶⁷ Met andere woorden: een groot deel van het electoraat rookte. Wellicht dat men daarom ook wél een advies richting minderjarigen uitsprak, die hadden immers toch geen stemrecht. Die analyse is moeilijk te bewijzen, maar feit was wel dat verschillende gezondheidsfondsen zoals het KWF Kankerfonds, het Astmafonds en de Nederlandse Hartstichting het aantal donateurs zagen teruglopen toen zij wezen op de gezondheidsrisico's van het roken.⁶⁸

In de jaren zestig en zeventig verenigden steeds meer voor- en tegenstanders van een strenger tabaksonthoudigingsbeleid zich onderling om hun standpunt beter naar voren te brengen. Bij de voorstanders ontwikkelde de nieuwe directeur van het KWF, Lenze Meinsma, zich tot de meest activistische anti-rooklobbyist. Vanaf 1963 waarschuwde Meinsma zowel in zalen als in televisieoptredens voor de gezondheidsproblemen die het roken met zich meebracht. Hij startte daarbij de 'Aktie Niet Roken', die door de Nederlandse overheid werd gesubsidieerd.⁶⁹ Hij bleef tot eind jaren zeventig een van de meest invloedrijke lobbyisten voor tabaksonthoudigingsbeleid.⁷⁰

In 1974 kwamen daar twee actieve lobbygroeperingen tegen het roken bij. Stivoro (Stichting Volksgezondheid en Roken), werd opgericht door het KWF Kankerfonds, het Astmafonds en de Nederlandse Hartstichting, zodat zij zelf zich niet meer hoefden uit te spreken tegen het roken. De gezondheidsfondsen geboden Stivoro ook een gematigde toon uit angst donateurs te verliezen.⁷¹ Daarnaast werd in dat jaar de Club van Actieve Niet-rokers opgericht (CAN, later hernoemd naar

⁶³ Bouma, *Het rookgordijn*, 30.

⁶⁴ Andere Tijden, *Hoe de rokers zijn verdreven*, oorspronkelijk uitgezonden op 15 oktober 2016.

⁶⁵ 'Verbijsterend tabaksschandaal', *De Waarheid* (4 maart 1957), 6.

⁶⁶ Bouma, *Het rookgordijn*, 24-25, 35-37.

⁶⁷ Stivoro, *Trendpublicatie percentage rokers*, 1-5.

⁶⁸ Andere Tijden, *Hoe de rokers zijn verdreven*, oorspronkelijk uitgezonden op 15 oktober 2016.

⁶⁹ PhilipMorrisUSA Public Document Site (PMdocs), 2500006054-2500006060, 'Holland – Smoking and health', 1979.

⁷⁰ Joop Bouma, 'Lenze Meinsma 1923-2008', *Trouw* (9 januari 2008)

<<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1132599/2009/01/05/Lenze-Meinsma-1923-2008.dhtml>> [geraadpleegd op 14 februari 2017].

⁷¹ Andere Tijden, *Hoe de rokers zijn verdreven*, oorspronkelijk uitgezonden op 15 oktober 2016.

Clean Air Nederland).⁷² Stivoro gebruikte daarbij vooral reclames (vaak gesubsidieerd door de overheid) om een publiek te bereiken. CAN was activistischer en gebruikte vooral publicitaire en juridische acties. Zo protesteerde een van de leden van CAN begin jaren zeventig tegen het gratis uitdelen door sigarettenmerken, door met borden met de tekst 'Zou je dat wel doen?' achter de uitdelers aan te lopen. Tevens werden de tabaksfabrikanten in deze periode regelmatig aangeklaagd door CAN-leden bij de Reclame Code Commissie.⁷³ Een belangrijk nuanceverschil tussen Stivoro en CAN was dat Stivoro zich zowel op rokers richtte als (later) op de bescherming van niet-rokers. CAN richtte zich van begin af aan vooral op de bescherming van niet-rokers. In 1984 werd zelfs een CAN-woordvoerder geciteerd in het *Nederlands Dagblad* met de uitspraak 'Het drankgebruik is door het ontmoedigingsbeleid alleen maar toegenomen. Dat zal bij roken wel niet anders zijn (...) Het standpunt van CAN is, dat volwassenen zelf moeten weten of zij hun gezondheid op het spel willen zetten door te roken, maar dat het wel uitmaakt waar dat gebeurt. Het gedwongen meerroken door anderen is ontoelaatbaar.'⁷⁴

Steeds meer artsen sloten zich begin jaren zeventig aan bij de lobby tegen het roken. Zo stuurden de verenigingen van longartsen, cardiologen, internisten en keel-, neus- en oorartsen in 1971 gezamenlijk een brief aan de toenmalige staatssecretaris van Volksgezondheid, Roelof Kruisinga (CHU), om te pleiten voor een paternalistisch tabaksbeleid.⁷⁵

Ook de tabaksindustrie verenigde zich in één lobby. In 1965 werd een herenakkoord gesloten tussen de vertegenwoordigers van de in Nederland actieve fabrikanten van sigaretten, sigaren en kerftabak (shag, pijptabak en pruimtabak). In dit herenakkoord werd afgesproken dat '[i]n de publiciteit voor tabaksproducenten (...) op geen enkele wijze door woord en/of beeld geappelleerd [mag] worden aan de gezondheid.'⁷⁶ Dat diende vooral een eigenbelang: door zich afzijdig te houden van de gezondheidsdiscussie wilde de tabaksindustrie het beeld van het ongezonde roken, dat toch al bestond, zoveel mogelijk uit het zicht houden. Zo werd onder meer gesteld dat elke publicatie vanuit de industrie meerdere publicaties vanuit tegenstanders zou uitlokken waardoor de tabaksindustrie nog zwakker zou komen te staan.⁷⁷ De ervaring uit de Verenigde Staten leerde al dat wanneer bepaalde sigaretten als gezonder dan de concurrentie werden bestempeld, dat impliceerde dat sigaretten in algemene zin ongezond waren.⁷⁸ Niet alle fabrikanten waren het daar overigens mee eens. Philip Morris (dat lange tijd overigens maar een gering aandeel had in Nederland) pleitte bijvoorbeeld voor een actieve menging in het debat om te voorkomen dat de regie over het debat voorgoed verloren werd, zo blijkt uit de handelingen van een van de vergaderingen van de Nederlandse tabaksfabrikanten.⁷⁹ Het ministerie van Volksgezondheid was aanvankelijk tevreden met de zelfregulering die de tabaksindustrie zichzelf oplegde.⁸⁰

⁷² Om verwarring te voorkomen zullen in dit onderzoek de namen Stivoro en CAN gedurende de gehele onderzochte periode gebruikt worden om de organisaties aan te duiden. Stivoro gebruikte lange tijd de afkorting SVR, CAN stond eerst voor Club van Aktieve Niet-rokers maar dat veranderde later naar Clean Air Nederland of Clean Air Now.

⁷³ Bouma, *Het rookgordijn*, 91-92.

⁷⁴ 'Niet-rokers krijgen een beetje lucht', *Nederlands Dagblad* (23 november 1984), 1.

⁷⁵ Bouma, *Het rookgordijn*, 124-125.

⁷⁶ PMdocs, 2501265717/2501265718, 'Gentlemen's Agreement', 3 juni 1965.

⁷⁷ PMdocs, 2024949910-2024949912, 'D.C.M.A. – Meeting November 7, 1975'.

⁷⁸ Allan M. Brandt, *The cigarette century* (New York, 2009), 81-82.

⁷⁹ PMdocs, 2024949910-2024949912, 'D.C.M.A. – Meeting November 7, 1975'.

⁸⁰ Bouma, *Het rookgordijn*, 67-69.

De Nederlandse roker wist in de jaren zestig en zeventig al dat roken ongezond was. De vraag naar sigaretten met een lager teer- en nicotinegehalte steeg daardoor. De Groningse tabaksfabrikant Niemeyer sprong in 1962 met de nieuwe *Roxy-20* als eerste succesvol in dat gat, daarbij werden in de marketing echter nog steeds verwijzingen naar gezondheid (inclusief nicotinegehalten) vermeden. De fabrikant merkte echter dat de vraag naar nicotinearme sigaretten vooral steeg als de ongezondheid in het nieuws was, bijvoorbeeld als de Consumentenbond lijsten publiceerde met de nicotine- en teercijfers van de verschillende merken. Daarna kwijnde het merk weer weg, omdat mensen liever een sigaret met meer nicotine hadden.⁸¹ In 1971 werd de 'Kelly Halvaret', die wél beschreven werd als nicotinearm in de advertenties, als alternatief op de markt gebracht door Niemeyer. De fabrikanten die waren verenigd in het herenakkoord morden, maar het Groningse bedrijf stapte kort daarna uit het herenakkoord.

In de tussentijd zat de overheid ook niet stil. Na Kamervragen van PvdA-Kamerlid Hans van den Doel in april 1970 over een reclameverbod en verplichte waarschuwing op sigarettenverpakkingen in de VS, stelde het kabinet-De Jong begin 1971 de commissie Meulblok in, geleid door het hoofd maatschappelijke gezondheidszorg bij het ministerie van Volksgezondheid, Jan Meulblok.⁸² De werkgroep, bestaande uit ambtenaren van de ministeries van Volksgezondheid (zes leden), Sociale Zaken (drie), Justitie (twee), Economische Zaken (vier) en Financiën (één) moest uitzoeken welke maatregelen het beste genomen konden worden om het aantal rokers en de mate waarin gerookt werd terug te dringen.⁸³ Het eerste doel van de commissie Meulblok was om de zelfregulering van het herenakkoord te herstellen en uit te breiden tot een zelfopgelegd verbod op reclame onder jongeren. Alle vertegenwoordigers van de fabrikanten stemden daarmee in, behalve Niemeyer omdat het de term 'nicotinearm' wilde aanhouden.⁸⁴ De commissie Meulblok en Niemeyer kwamen steeds verder uit elkaar te staan. De Groningse fabrikant liet aan het *Nieuwsblad van het Noorden* zelfs weten te 'vechten tegen deze commissie'.⁸⁵

Als eerste fabrikant gaf Niemeyer toe dat roken ongezond is. Vervolgens werd bij de politiek gelobbyd voor een informatiesysteem (met stippen die de teer- en nicotinegehalten aan moeten geven) en een accijnssysteem waarbij sigaretten met minder teer en nicotine bevoordeeld werden ten opzichte van sigaretten met meer teer en nicotine. Het stippensysteem werd in 1973 alvast eenzijdig ingevoerd en gepromoot bij de media en de Europese Commissie.⁸⁶ Enige hypocrisie was Niemeyer daarbij niet vreemd; alleen de merken met een laag nicotine- en teergehalte kregen de stickers met de stippen.⁸⁷ De Groningse fabrikant pleitte er ook voor om een accijnssysteem in te voeren waarbij sigaretten met minder teer en nicotine werden bevoordeeld ten opzichte van sigaretten met meer teer en nicotine.⁸⁸ De Commissie Meulblok was tegen het stippenplan, omdat de angst bestond dat op die manier nieuwe rokers zouden worden aangetrokken, in plaats van dat bestaande rokers zouden overstappen op minder ongezonde alternatieven zoals Niemeyer stelde. Ook KWF-directeur en destijds bekendste anti-tabakslobbyist Lenze Meinsma was tegen het

⁸¹ Bouma, *Het rookgordijn*, 58-59.

⁸² Ibidem, 65.

⁸³ Ibidem, 63-65.

⁸⁴ Ibidem, 67-69.

⁸⁵ 'Minister zwijgt nog over "rode stippenplan"', *Nieuwsblad van het Noorden* (13 juli 1973), 12.

⁸⁶ 'Aangeven teer en nicotine op pakjes Niemeijer wordt Europese studie', *Nieuwsblad van het Noorden* (27 februari 1973), 2; 'EG-gevaarcode op sigarettenpakje', *NRC Handelsblad* (27 februari 1973), 9; 'In Nederland roken zich iedere dag 40 mensen dood', *Limburgs Dagblad* (2 juni 1973), 4; 'Shag bevat veel meer nicotine dan sigaret', *Het Vrije Volk* (25 september 1973), 1, 7; 'Kleurenstrook op sigaretten?', *De Tijd* (28 juli 1973), 9.

⁸⁷ 'Shag bevat veel meer nicotine dan sigaret', *Het Vrije Volk* (25 september 1973), 1, 7.

⁸⁸ Bouma, *Het rookgordijn*, 57-63.

stippenplan, omdat ook hij vreesde dat de verkoop toe zou nemen en de nicotinearme-sigarettenroker juist meer zou gaan roken.⁸⁹

Omdat zelfregulering enkel effectief is als alle spelers daaraan meewerken en het herenakkoord niet te herstellen bleek, ging de commissie zich alsnog richten op wetgeving. De commissie pleitte voor een algemeen reclameverbod (televisie, radio, kranten, tijdschriften en sportsponsoring) en verplichte gezondheidswaarschuwingen op de pakjes sigaretten.⁹⁰ Daarnaast moest op de verpakkingen zichtbaar gemaakt worden hoeveel teer en nicotine in de sigaretten zat (in cijfers, niet in punten zoals in het systeem van Niemeyer).⁹¹ Op dat moment bestonden zulke waarschuwingen al in onder andere België, Ierland en het Verenigd Koninkrijk, maar niet in de meeste andere West-Europese landen. Zowel de verplichte waarschuwingen als het reclameverbod werden op dat moment ook in de meeste andere West-Europese landen besproken.⁹² Daarbij was het afgeven van een signaal een belangrijke motivatie. Door het reclameverbod zou de overheid laten zien dat de overheid het roken afkeurde.⁹³ Tegelijkertijd werd het directe effect ervan betwijfeld. De commissie vond de verplichte waarschuwing veel belangrijker in de campagne om het aantal rokers te verminderen.⁹⁴ Er was zelfs een voorstel om het reclameverbod uit te breiden naar alcohol, snoep en andere voedingsmiddelen die ongezond waren.⁹⁵

Voordat het (geheime) rapport volledig afgerond was, lekten er al regelmatig stukken uit naar de media. Met name vanaf 1973, toen het kabinet-Den Uyl aantrad, werd de roep vanuit de Tweede Kamer om het rapport te openbaren steeds groter. Kamerlid Gerard van Leijenhorst (CHU) vroeg daar als eerste om en vroeg tevens of de eerder genoemde Kamervragen van Van den Doel beantwoord konden worden. De staatssecretaris weigerde dat, onder meer omdat het rapport van de commissie dan nog niet was afgerond.⁹⁶ Vervolgens waren het vooral de PvdA-Kamerleden Kees Kolthoff en Joop Voogd die daar vanaf 1974 regelmatig op terugkwamen, maar het antwoord op de vraag om het rapport te openbaren bleef negatief tot 1976.⁹⁷ Het rapport bleef geheim, maar mocht dan wel, na toezegging door minister-president Den Uyl, bij de griffie door de Kamer worden ingezien.⁹⁸

In reactie op het rapport stelde staatssecretaris voor Volksgezondheid, Jo Hendriks (KVP) een beleidsbrief op genaamd *Maatregelen ter beperking van het roken*. Dat er een strenger beleid moest komen stond hierin eigenlijk al vast. Wat ook opvalt, is dat naast de volksgezondheid, er aandacht uitgaat naar de financieel-economische gevolgen (door medische behandelingen en vroegtijdig sterven), het roken door de jeugd (dat toenam) en het ‘passieve roken’, waarvan de schadelijkheid kort daarvoor was aangetoond. Het kabinet wilde een mentaliteitsverandering bewerkstelligen, omdat het vond dat de samenleving te tolerant was in de richting van rokers. Voorgestelde maatregelen waren rookverboden in overheidsgebouwen, een verplichte waarschuwende tekst op de sigarettenverpakkingen, het afdrukken van de gehalten aan teer en nicotine en een algeheel

⁸⁹ ‘In Nederland roken zich iedere dag 40 mensen dood’, *Limburgs Dagblad* (2 juni 1973), 4.

⁹⁰ PMdocs, 2024949908, ‘Holland’, 1 maart 1976.

⁹¹ PMdocs, 2500006054-2500006060, ‘Holland – Smoking and health’, 1979.

⁹² PMdocs, 1005145103-1005145134, ‘Summary of present situation: warning labels, advertising restrictions to be expected in most of the European countries’, 1976.

⁹³ Bouma, *Het rookgordijn*, 71.

⁹⁴ ‘Commissie keurt stippen op pakjes sigaretten af’, *Nieuwe Leidsche Courant* (11 juni 1974), 5.

⁹⁵ ‘Reclameverbod voor tabak, alcohol en snoep op komst?’, *Limburgs Dagblad* (14 mei 1975), 1.

⁹⁶ Handelingen Tweede Kamer (HTK), 1973-1974, 723.

⁹⁷ HTK, 1975-1976, 2173; HTK, 1975-1976, 5324.

⁹⁸ HTK, 1975-1976, 5258

verbod op tabaksreclame. Tevens werd voorgesteld om de maatregelen in de toekomst uit te breiden met een vermindering van de verkooppunten en een verhoging van de accijnzen. Belangrijk is wel om op te merken dat hier geen discussie in de Tweede Kamer aan vooraf was gegaan, de maatregelen zijn enkel in de ministerraad (en daarvoor in de besloten commissie Meulblok) besproken.⁹⁹ Opvallend was wel dat de commissie naast de volksgezondheidsargumenten, de economische argumenten meenam in het rapport. De angst bestond dat de omzet voor tabaksfabrikanten en detailhandel zouden leiden tot een vermindering van de werkgelegenheid en een dalende opbrengst van de accijnzen.¹⁰⁰ Financiële argumenten stonden in deze periode dus nog voorop.

Rookvrije overheidsgebouwen zouden al een enorme omslag zijn ten opzichte van het bestaande beleid. In de vroege jaren zeventig was het in veel gemeenten nog gebruikelijk dat rookwaren werden uitgedeeld bij bepaalde gelegenheden waarbij gasten ontvangen werden. Na kritische vragen daarover zei één burgemeester 'Ik vind dat de gastvrijheid in dezen prevaleert boven mogelijke bezwaren (...) Het roken tijdens bijeenkomsten verhoogt de goede sfeer.'¹⁰¹

De eerste echte discussie in de Tweede Kamer over de te nemen maatregelen vond plaats op 24 februari 1977 in de vaste commissie voor de Volksgezondheid. De algemene tendens was dat het nemen van maatregelen positief ontvangen werd, maar dat de maatregelen te weinig, te weinig concreet en te onsamenhangend waren. Het PvdA-Kamerlid Jan Lamberts wilde vooral prioriteit geven aan het beperken van het roken om zowel volksgezondheidsredenen; 'het menselijke leed', als 'de sociale gevolgen en de economische schade die daaruit voortvloeit'.¹⁰² De PvdA vraagt ook hoeveel schade er 'in financieel opzicht door het roken veroorzaakt wordt',¹⁰³ waarbij de partij dat bedrag wilde koppelen aan het bedrag dat ter beschikking werd gesteld aan de bestrijding van het roken. De sociaaldemocraten waren ook voorstander van een uitbreiding van het aantal maatregelen naar een reclameverbod voor tabaksartikelen: '[j]uist de reclame draagt er immers belangrijk toe bij, dat het roken maatschappelijk geaccepteerd wordt. (...) De overheid heeft hier, gezien het feit dat de gezondheid en veiligheid van de bevolking ernstig in het geding is, een eigen taak en verantwoordelijkheid.'¹⁰⁴ Bovendien werd gepleit voor meer rookvrije ruimten, meer voorlichtingscampagnes en verkoopbeperkingen.¹⁰⁵ De KVP, die ook namens de ARP- en CHU-fracties sprak, opvallend gezien de CHU in tegenstelling tot de KVP en ARP niet aan het kabinet deelnam, was via Kamerlid Dien Cornelissen juist positief over de voorgestelde maatregelen. Ook de christendemocraten waren voorstander van uitbreiding van de rookverboden, maar wel expliciet onder de argumentatie van de bescherming van de niet-roker. Eigenlijk pleitte de partij tegen paternalistische maatregelen gezien het enkel gaat om de bescherming van de niet-roker en dus niet om de zelf aangebrachte schade: 'In beginsel moet het ieder vrij staan om te roken, doch het scheppen van het besef bij de mensen, dat medemensen van dit roken schadelijke gevolgen kunnen ondervinden kan er toch toe leiden, dat het roken geleidelijk maatschappelijk minder aanvaardbaar

⁹⁹ HTK, 1976-1977, 14360, nr. 1.

¹⁰⁰ 'Aanbeveling werkgroep in geheim rapport: Algeheel reclameverbod op tabak', *De Telegraaf* (26 februari 1976), 3.

¹⁰¹ 'Verloren slag in strijd tegen rook', *Nieuwsblad van het Noorden* (23 juni 1973), 19.

¹⁰² HTK, 1976-1977, 14360, nr. 2, 1.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ HTK, 1976-1977, 14360, nr. 2, 2.

¹⁰⁵ Ibidem.

wordt geacht dan tot nu toe.¹⁰⁶ Opvallend was dat D66 en de VVD, die beide wel Kamerleden aanwezig hadden bij het overleg, geen bijdrage leverden.

Het passieve roken werd vanaf eind jaren zeventig een steeds belangrijker thema. Dit was een belangrijke omschakeling in het debat. Bij het meeroken werd immers schade aan iemand anders gedaan die daar, in tegenstelling tot de roker, niet voor had gekozen. Toch waren de medische bewijzen hiervoor lange tijd lang niet zo eenduidig. Dat was enerzijds het standpunt van de tabaksindustrie, die stelde dat bij het meeroken veel minder schadelijke stoffen binnenkwamen dan bij het actieve roken.¹⁰⁷ Zelfs Lenze Meinsma, de meest bekende Nederlandse anti-tabakslobbyist van de jaren zestig, zeventig en tachtig, had zijn bedenkingen. Daardoor ontstond er zelfs een ruzie tussen de CAN, die zich bijna uitsluitend richtte op het meeroken, en Meinsma. Meinsma bleef die positie houden tot aan het eind van zijn leven.¹⁰⁸ Zowel in 1983, 1984 als in 1986 floot de Reclamecodecommissie Stivoro terug, omdat de organisatie in een reclame had verkondigd dat passief roken ongezond was. Volgens de reclamecommissie had de anti-tabaksorganisatie dat 'niet aannemelijk' gemaakt.¹⁰⁹ In 1990 bracht de Gezondheidsraad een advies uit aan de staatssecretaris van Volksgezondheid Hans Simons (PvdA), waarin de raad stelde geen uitspraak te kunnen doen over de gezondheidsrisico's van het passieve roken.¹¹⁰ Ondanks de onbekende of twijfelachtige gevaren van het passieve roken, werd het wel gezien als iets dat hinderlijk was door bijvoorbeeld de geur of irritatie van de ogen en bij het ademen.¹¹¹ Friso Schotanus stelt dat de meerookdiscussie voortvloeide uit de toegenomen aandacht voor lucht- en milieuvervuiling.¹¹²

De roep om een reclameverbod voor tabak werd aan het einde van de jaren zeventig steeds heviger en Meinsma begon te pleiten voor een verbod op roken in openbare gebouwen.¹¹³ Na een motie van de VVD, CHU en KVP in 1976 om radioprogramma's die drugs promoten te verbieden, bepleit minister van Justitie Van Agt (KVP) een reclameverbod voor alle soorten genotsmiddelen.¹¹⁴ Direct begint een lobby vanuit zowel de reclamesector als de tabaksindustrie.¹¹⁵

Eerst werd wederom geprobeerd om de zelfregulering te herstellen. Dat leek in eerste instantie te slagen en de tabaksindustrie kwam zelf met een gezamenlijk plan om niet langer te adverteren met gezondheidsverwijzingen en zich niet te richten op jongeren. Daarnaast ging zij geen reclame meer maken op radio en televisie, in de lucht, in bussen, treinen en op stations. De industrie hoopte op die manier een verdergaand wettelijk verbod te voorkomen.¹¹⁶ Opvallend was daarbij dat het ministerie van Volksgezondheid daar vooral positief op reageerde, omdat men vreesde dat een wettelijk verbod

¹⁰⁶ HTK, 1976-1977, 14360, nr. 2, 3.

¹⁰⁷ Andere Tijden, *Hoe de rokers zijn verdreven*, oorspronkelijk uitgezonden op 15 oktober 2016.

¹⁰⁸ Joop Bouma, 'Lenze Meinsma 1923-2008', *Trouw* (9 januari 2009)

<<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1132599/2009/01/05/Lenze-Meinsma-1923-2008.dhtml>> [geraadpleegd op 8 januari 2017].

¹⁰⁹ 'Passief roken 'ongezond' noemen mag nu toch niet', *Nederlands Dagblad* (22 oktober 1986), 3; 'Anti-rookcampagne veroordeeld 'ongezond zijn van passief roken niet aangetoond'', *Leeuwarder Courant* (21 oktober 1986), 1.

¹¹⁰ 'Geen uitspraak over risico passief roken', *NRC Handelsblad* (11 december 1990), 7.

¹¹¹ 'Verloren slag in strijd tegen rook', *Nieuwsblad van het Noorden* (23 juni 1973), 19.

¹¹² Schotanus, *De beste sigaret*, 164.

¹¹³ 'Meinsma: Tijd rijp voor verbod 'openbaar roken'', *Nieuwsblad van het Noorden* (20 maart 1974), 3.

¹¹⁴ 'Drugsruzie in CDA laait weer hoog op', *Het Vrije Volk* (3 maart 1976), 7.

¹¹⁵ 'Reclamebureaus tegen reclameverbod rookwaren', *Nieuwsblad van het Noorden* (19 maart 1976), 15.

¹¹⁶ PMdocs, inv.nr. 2024949903-204949906, 21 januari 1976.

in strijd was met het recht op vrijheid van meningsuiting.¹¹⁷ De tabakslobby zette ook druk op de Minister van Volksgezondheid met die argumenten.¹¹⁸ Bovendien vreesde het kabinet dat het zeer lang zou duren voordat een verbod uitgevoerd kon worden. De commissie Meulblok was op dat moment ook al een half decennium bezig en had al drie kabinetten overleefd. Ook de waarschuwingstekst op de tabaksverpakkingen kwam er vrijwillig. Niemeyer was overgehaald doordat er nu wel gerefereerd mocht worden aan de teer- en nicotinecijfers, zij het op een zakelijke manier.¹¹⁹ Dat het algemene en wettelijke reclameverbod er niet kwam, was (deels) om economische redenen, zo gaf staatssecretaris Hendriks toe in een interview.¹²⁰

Enkele maanden later viel het kabinet. Tijdens de verkiezingen van 1977 was de aandacht voor tabaksontmoediging in de partijprogramma's minimaal. In de programma's van de VVD, PvdA en D66 kwam het niet voor, het CDA pleitte enkel voor voorlichting en onderzoek, geen verder ontmoedigingsbeleid.¹²¹

Na het kabinet-Den Uyl trad het centrumrechtse kabinet-Van Agt I (CDA-VVD) aan in 1977. Dit kabinet werd positief ontvangen door de tabaksindustrie in Nederland. Alhoewel de politieke koers gericht bleef op een antitabaksbeleid, zouden de argumenten van de ministeries van Economische en Financiële Zaken wel zwaarder wegen dan onder eerdere kabinetten.¹²² De plannen van Hendriks werden onder de nieuwe verantwoordelijke staatssecretaris, Els Veder-Smit (VVD), nooit uitgevoerd. Zij richtte zich als liberaal weer meer op zelfregulering.

Die positie werd echter steeds moeilijker, omdat Niemeyer met reclamecampagnes kwam met de slogan 'rook verstandig, rook Roxy Dual', daarmee het nicotinearme merk van de fabrikant aanprijzend. Dat ging in tegen de eerdere afspraken van het nieuwe herenakkoord. De afspraak was inmiddels ook gecodificeerd in de Reclamecode waar Niemeyer zich aan gebonden had. De negatieve pers voor de tabaksindustrie maakte haar betoog een stuk zwakker.¹²³ De PvdA- en CDA-fracties drongen aan om het reclameverbod (ook buiten de televisie en radio) nu in de wet vast te leggen. Staatssecretaris Verder-Smit hield dan nog wel vast aan de zelfreguleringsoptie.¹²⁴ Het was uiteindelijk de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), Til Gardeniers (CDA), die na Kamervragen van Kamerleden Jan Nico Scholten (CDA), Herman Drenth (PvdA), Joep de Boer (CDA) en Joop Voogd (PvdA) toezegde te gaan werken aan een wettelijk televisie- en radioreclameverbod voor tabak, alcohol, geneesmiddelen en suikerhoudend snoep. Daarbij zou het wettelijke verbod de reclamecode die de tabaksfabrikanten onderling geregeld hadden, bij wet vastleggen, als onderdeel van de omroepwet. Kamerleden van CDA, PvdA en D66 verklaarden zich voorstander van zo een wetswijziging zonder dat directe argumentatie werd genoemd. VVD-Kamerlid Huub Jacobse benoemde een aantal landen met een reclameverbod voor alcohol en tabak, waar bleek dat het gebruik niet werd teruggedrongen. Met andere woorden: het verbod zou niet helpen

¹¹⁷ W.J. van Campen, 'Industrie legt reclame sigaret zelf aan banden', *NRC Handelsblad* (1 september 1976), 1, 9; 'Rookreclame: aloude discussie', *NRC Handelsblad* (4 september 1976), 11.

¹¹⁸ PMdocs, inv.nr. 2024949903-20494990, 21 januari 1976.

¹¹⁹ W.J. van Campen, 'Industrie legt reclame sigaret zelf aan banden', *NRC Handelsblad* (1 september 1976), 1, 9. 'Rookreclame: aloude discussie', *NRC Handelsblad* (4 september 1976), 11.

¹²⁰ 'Mogelijk toch reclameverbod rookartikelen', *Nieuwsblad van het Noorden* (4 februari 1977), 4.

¹²¹ *Niet bij brood alleen: CDA-verkiezingsprogramma 1977-1981* (Den Haag 1977), 11.

¹²² PMdocs, 2500006054-2500006060, 'Holland – Smoking and health', 1979.

¹²³ PMdocs, 2500006054-2500006060, 'Holland – Smoking and health', 1979.

¹²⁴ HTK, 1978-1979, 3780-3782, 3833-3834.

de beoogde doelen te bereiken.¹²⁵ Uiteindelijk werd het reclameverbod op televisie en radio in augustus 1980 tot wet gemaakt.¹²⁶

Aan het einde van de jaren zeventig leken reclameverboden sowieso de politieke trend te worden. Zoals gesteld, werd er naast voor een tabaksreclameverbod, ook gepleit voor een verbod op reclame voor snoep, geneesmiddelen en alcohol. In kranten kwamen in die jaren echter ook betogen voor verboden van reclame voor prostitutie, pornografie, gokken en opvallend genoeg ook de advocatuur. Bij die laatste groep was er al een verbod, maar er ontstond discussie over het behoud daarvan.¹²⁷ Marcus Bakker (CPN) pleitte zelfs voor een verbod op reclame voor o.a. oorlogsspeelgoed.¹²⁸ Reclame op televisie, waar enkel nog de staatszenders op te zien waren, was in algemene zin beperkt. Acht instellingen hielden zich bezig met de vraag welke reclame wél en niet was toegestaan.¹²⁹ De Europese Gemeenschap was aan het einde van de jaren zeventig ook bezig met het ontwikkelen van een richtlijn tegen 'misleidende en oneerlijke reclame'.¹³⁰ Lag het aantal klachten bij de Reclame Codecommissie in 1971 nog onder vijftig, in 1978 was dat al 567.¹³¹ Tegen deze verboden ontstond ook weer protest, voornamelijk vanuit de reclamesector.¹³²

Aan het eind van 1979 vond er in Den Haag een bijeenkomst plaats van de 'Ekologische Beweging' over 'Kanker voorkomen en genezen' waarin een strenger tabaksontmoedigingsbeleid werd gepromoot. Een van de sprekers was D66-Kamerlid Elida Tuinstra die het volgende stelde: 'De gezondheidszorg moet zich niet alleen op zieken richten maar ook op gezonden. Zij moet meer doen om de burgers duidelijk te maken dat zij zelf eraan mee moeten werken om ziekten te voorkomen.', een duidelijk pleidooi voor paternalistisch beleid.¹³³

Staatssecretaris Veder-Smit liet een nieuwe commissie onder leiding van directeur-generaal van het ministerie van Volksgezondheid, J. Van Londen (die die functie tot ver in de jaren negentig zou houden) met vertegenwoordigers van de ministeries van Volksgezondheid, CRM, Economische Zaken, Binnenlandse Zaken, Justitie en Financiën, werken aan concrete maatregelen. De VVD'ster herhaalde haar eerdere standpunt dat de reclamebeperkingen op vrijwillige basis moest blijven, maar wilde de verplichting van het publiceren van een waarschuwingstekst ('Roken kan de gezondheid schaden') en vermelding van de teer- en nicotinecijfers op de tabaksverpakkingen wel opnemen in de Warenwet. Daarnaast moesten er nieuwe ontmoedigingscampagnes komen en kregen gezondheidsfondsen zoals het KWF meer subsidie vanuit de Rijksoverheid.¹³⁴ Veder-Smit verdedigde de voorstellen door te wijzen op 'de individuele verantwoordelijkheid ten aanzien van de eigen gezondheid'.¹³⁵ Buiten de verhoogde subsidies werden de plannen nog niet daadwerkelijk uitgevoerd door het kabinet-Van Agt I.

¹²⁵ HTK, 1978-1979, 4498-4500.

¹²⁶ 'Minister verbiedt tabaksreclame op radio en televisie', *NRC Handelsblad* (5 januari 1980), 9.

¹²⁷ 'Advocaten hebben het moeilijk met reclameverbod', *Nieuwsblad van het Noorden* (3 oktober 1979), 4; 'Overheid en goede zeden', *Nederlands Dagblad* (10 oktober 1979), 1.

¹²⁸ HTK, 1978-1979, 4500.

¹²⁹ 'Nog steeds chaos in toezicht op reclame', *NRC Handelsblad* (8 november 1979), 12.

¹³⁰ 'Reclame komt in steeds benader situatie terecht', *NRC Handelsblad* (8 november 1979), 12.

¹³¹ Wim van Campen, 'Stroom klachten bij Codecommissie over advertenties', *NRC Handelsblad* (8 november 1979), 12.

¹³² 'Fel verzet tegen verbod bepaalde soorten reclame', *NRC Handelsblad* (9 november 1979), 11.

¹³³ "'Burgers moeten meewerken aan hun eigen gezondheid'", *Nederlands Dagblad* (29 mei 1979), 5.

¹³⁴ 'Commissie moet plan maken tegen roken en reclame voor tabak', *NRC Handelsblad* (3 juli 1979), 9.

¹³⁵ HTK 1979-1980, 327.

Bij het aantreden van het nieuwe kabinet-Van Agt II, bestaande uit CDA, PvdA en D66, werden in november 1981 de nieuwe tabaksontmoedigende maatregelen al aangekondigd.¹³⁶ Dat was opvallend, want de aandacht voor tabaksontmoediging was in de partijprogramma's net als in 1977 minimaal. De VVD, PvdA en D66 gaven geen standpunt over roken of tabaksontmoediging. Het CDA pleitte echter wel voor een 'plicht tot gezond leven', dat tegenover het recht op gezondheidszorg zou moeten staan, en een 'actief beleid inzake het voorkomen, c.q. terugdringen van het roken, m.n. door jeugdigen'.¹³⁷ Daarbij werd onder andere verwezen naar de kosten van de gezondheidszorg en de grenzen van de curatieve zorg. De nadruk moest dus meer op preventie komen te liggen.¹³⁸

Til Gardeniers, minister van CRM onder Van Agt I en de minister die toen het actiefst voor tabaksontmoedigingsbeleid pleitte, werd nu minister van Volksgezondheid. Het ontmoedigingsbeleid werd dan ook voortgezet en uitgebreid met het verkleinen van het aantal verkooppunten van tabakswaaren (en alcoholische drank), zodat slechts enkel speciaalzaken de producten zouden verkopen.¹³⁹ Een half jaar later was het kabinet echter al gevallen waardoor de plannen nooit ten uitvoer werden gebracht.

Conclusie

In de jaren zeventig werd een begin gemaakt aan het paternalistische anti-tabaksbeleid. Dit beleid was met name paternalistisch te noemen, omdat het gericht was op het verminderen van het aantal rokers. De eerder gegeven definitie van paternalisme van Feinberg verwijst naar de manier waarop overheden dwang legitimeren om individuen te beschermen tegen zelf-aangebrachte schade. Daarbij gaat het dus om twee cruciale elementen: dwang en zelf-aangebrachte schade. De voorlichtingscampagnes vanaf de jaren vijftig kunnen moeilijk tot dwang gerekend worden. Dit geldt echter wel voor rookverboden en reclameverboden. Deze dwang moet, volgens de definitie, ook gericht zijn op de roker zelf, op de zelf-aangebrachte schade, dus niet op de bescherming van de niet-roker. Daarbij gaat het dus om dwingend beleid dat gericht is op een vermindering van het aantal rokers.

Bij het paternalistisch antitabaksbeleid dat in deze periode bediscussieerd werd in de Tweede Kamer, ging het vooral om het tabaksreclameverbod op televisie en radio. Dit was echter ook de tijdsgeest; gedurende de jaren zeventig werden voor tal van vormen van 'zondig gedrag' reclameverboden bepleit. Economische en financiële belangen speelden in deze periode ook nog een aanzienlijke rol, en werden vaak als belangrijker geacht dan volksgezondheidsargumenten. Dat was ook de reden dat verdergaand beleid grotendeels uitbleef. De mate waarin economische argumenten overheersten, verschilde echter per partij.

De PvdA was vanaf de vroege jaren zeventig groot voorstander van een paternalistisch anti-tabaksbeleid. In 1970 werd bijvoorbeeld al gepleit voor een algeheel reclameverbod voor tabaksartikelen. Het aantal rokers moest verminderd worden, zowel omwille van de volksgezondheid, als omwille van de kosten die het veroorzaakte. Daarbij had de overheid een eigen verantwoordelijkheid om het aantal rokers terug te dringen. Daarom pleitten de sociaaldemocraten ook voor verdergaand beleid zoals rookvrije ruimten en verkoopbeperkingen. Met betrekking tot de rookvrije ruimten werd de niet-roker niet genoemd.

¹³⁶ HTK 1981-1982, 334.

¹³⁷ CDA, *Om een zinvol bestaan: Nieuwe wegen naar een verantwoordelijke samenleving: CDA-verkiezingsprogramma '81-'85* (plaats onbekend, 1981), 38-42.

¹³⁸ CDA, *CDA-verkiezingsprogramma '81-'85*, 38-42.

¹³⁹ 'Gardeniers wil roken en drinken ontmoedigen', *NRC Handelsblad* (14 december 1981), 13.

Het CDA (en de partijen waaruit het CDA voortkwam) was niet per definitie een voorstander van paternalistisch beleid. De partij was weliswaar voorstander van het uitbreiden van het aantal rookvrije ruimten, maar dit was echter expliciet bedoeld ter bescherming van de niet-roker. Daarbij ging het dus niet om interventie om zelfbeschadiging te voorkomen. In 1977 stelde de partij zelfs dat iedereen de vrijheid had om te roken. Anderen mochten daar echter geen schade van ondervinden. Tegelijkertijd was de partij wel een voorstander van het wettelijk reclameverbod dat onmogelijk kan worden gezien als gericht op de bescherming van de niet-roker. Daarnaast stelden de christendemocraten in 1981 en 1982 dat mensen een 'plicht tot gezond leven' hadden. Hoewel de partij begin jaren zeventig nog voorstander was van zelfregulering, pleitte de partij daar eind jaren zeventig tegen. Gezien de VVD zo een uitdrukkelijke tegenstander was van paternalistisch tabaksbeleid, kan aangenomen worden dat het kabinetsbeleid tijdens het confessioneel-liberale kabinet-Van Agt I, dat gericht was op een televisie- en radioreclameverbod voor tabak, vooral vanuit het CDA was geïnitieerd.

D66 leek in deze periode wat timide. Tabaksontmoedigende maatregelen, waaronder het wettelijk reclameverbod, werden gesteund maar de inbreng in de debatten was minimaal. Wel werd door Kamerlid Tuinstra het belang van preventie benadrukt en werd burgers opgedragen gezond te leven om ziekte te voorkomen. Dat lijkt erg op de 'plicht tot gezond leven' van het CDA.

Het was met name de VVD die zich tegenstander verklaarde van paternalistisch tabaksbeleid. Daarbij werd vooral de effectiviteit van het staats-gestuurde tabaksontmoedigingsbeleid betwist. Daarom pleitten de liberalen voor zelfregulering als alternatief voor een wettelijk reclameverbod. Het zorgen voor een goede gezondheid was een individuele verantwoordelijkheid. Daar moest de staat zich niet te veel mee bemoeien.

De kabinetten hadden in deze periode een zeer wisselende samenstelling met zowel confessioneel-liberale kabinetten als confessioneel-sociaaldemocratische kabinetten. Maar in hoeverre speelde de ideologische achtergrond van de partijen die deelnamen aan de kabinetten een rol in het gevoerde tabaksbeleid? Betrekkelijk weinig, zo leek het. Dat kwam vooral door externe factoren. Het televisie- en radioreclameverbod voor tabaksproducten kwam voornamelijk doordat één tabaksbedrijf, Niemeyer, zo agressief campagne voerde en daarmee zoveel mensen tegen zich in het harnas joeg. Er kwam daardoor steeds meer steun voor een wettelijk verbod, zowel in de publieke opinie, als bij de partijen. De VVD, die de grootste voorstander was van tabaksontmoedigingsbeleid door zelfregulering, kwam hierdoor steeds zwakker te staan. Een van de belangrijkste argumenten van de VVD was immers dat het wettelijk reclameverbod niet effectief zou zijn. Niemeyer toonde, in ieder geval in de ogen van de andere partijen, vooral die van het CDA, aan dat de zelfregulering ook niet effectief was. Zo werd de discussie niet beslecht door ideologisch beargumenteerde argumenten of de machtsverhoudingen binnen de Kamer, maar door externe factoren.

Daar is één kanttekening bij te plaatsen: Het confessioneel-sociaaldemocratisch kabinet-Van Agt II, bestaande uit CDA, PvdA en D66, kwam al bij het aantreden met een aankondiging van tal van paternalistische tabaksontmoedigende maatregelen, zoals een vermindering van het aantal verkooppunten. Die plannen werden echter nooit omgezet in beleid en werden ook nog niet in de Tweede Kamer bediscussieerd; het kabinet viel voordat dit kon plaatsvinden.

Het openbaar debat over paternalistisch tabaksontmoedigingsbeleid was hoe dan ook voor een belangrijk deel afwezig in de gehele periode. Er was vooral sprake van overleg. Ook dat is een

opvallende conclusie, zeker omdat er in jaren zeventig en vroege jaren tachtig wel veel gebeurde rondom tabaksontmoedigingsbeleid. In tegenstelling tot de jaren vijftig, toen het bleef bij waarschuwingen en voorlichting, werden nu specifieke verboden doorgevoerd. Dit gebrek aan discussie zou echter veranderen in de jaren die volgden, wanneer werd gekeken naar de vorming van een meer samenhangend tabaksontmoedigingsbeleid.

Hoofdstuk 3

Op weg naar de Tabakswet (1982-1994)

In de jaren zeventig was al merkbaar dat er een groot verschil was tussen wanneer beleid werd uitgestippeld en wanneer het daadwerkelijk werd uitgevoerd. Bij de totstandkoming van de tabakswet was dat wederom te zien. Plannen voor een algemene allesomvattende tabakswet waarin al het ontmoedigingsbeleid moest worden samengebracht bestonden al langer, maar kregen vanaf de vroege jaren tachtig steeds meer vorm. Tot die tijd waren de tabaksontmoedigende maatregelen onderdeel gemaakt van bestaande wetten zoals de Warenwet voor de verplichte waarschuwingstekst (sinds 1982) en de Omroepwet voor het reclameverbod. Het was minister Gardeniers van Volksgezondheid die in 1982, het kabinet-Van Agt II was toen al gevallen, na Kamervragen van het CDA aankondigde bezig te zijn met een concept van een ontwerp-tabakswet.¹⁴⁰ Dat concept kwam er echter pas een paar jaar later onder het volgende kabinet.

Opvallend is vooral de verschuiving van tabaksontmoediging gericht op rokers zelf naar het beschermen van niet-rokers, een ontwikkeling die eind jaren zeventig al ontstond en behandeld is in hoofdstuk 2. Het was niet zo dat het ontmoedigen van het roken bij rokers nu niet meer onderdeel was van het beleid; er werd nog steeds gesproken over het beperken van de verkooppunten en de reclameregulering. In campagnes van Stivoro en Kamerdebatten kwam echter de niet-roker steeds meer naar voren. Daarbij werd gepoogd de niet-roker wat zelfverzekerder en uitgesprokene te maken: 'tien miljoen niet-rokers vragen of het wat minder kan', was bijvoorbeeld de titel van een van de Stivoro-reclames. De roep om gescheiden rokers- en niet-rokersruimten vond ook steeds meer steun onder de Nederlandse bevolking. Zestig procent was voor aparte rookruimten, tachtig procent van de rokers zag in dat zij overlast konden veroorzaken voor niet-rokers.¹⁴¹ Zowel de particuliere voorlichtingscampagnes als het overheidsbeleid werden ook steeds meer gericht op roken niet langer de norm te laten zijn. Niet-roken moest de normale situatie worden.

Het CDA was op meerdere fronten de kartrekker als het gaat om tabaksontmoedigingsbeleid in deze periode. Waar de VVD, PvdA en D66 het roken in de vroege jaren tachtig niet benoemden in hun verkiezingsprogramma, daar heeft het CDA het in 1982, net als in 1981 over een 'plicht tot gezond leven' dat tegenover het recht op gezondheidszorg zou moeten staan, en een 'actief beleid inzake het voorkomen, c.q. terugdringen van het roken, m.n. door jeugdigen'.¹⁴² Daarbij werd onder andere verwezen naar de kosten van de gezondheidszorg en de grenzen van de curatieve zorg. De nadruk moest dus meer op preventie komen te liggen.¹⁴³ Ook drong het CDA, met name de Tweede Kamerleden Fred Borgman en Dien Cornelissen, steeds meer aan op een strenger tabaksontmoedigingsbeleid en meer nadruk op bescherming van niet-rokers.

Met het kabinet-Lubbers I was er eind 1982 weer een confessioneel-liberaal kabinet aangetreden, bestaande uit CDA en VVD. Bij het kabinet-Van Agt I, was de verwachting van de tabaksindustrie dat de economische belangen boven die van volksgezondheid zouden komen te staan. Was dat ook nu

¹⁴⁰ HTK 1981-1982, 1587.

¹⁴¹ B. Baan, 'Strategieën ter bevordering van het niet-roken', *Nederland Tijdschrift voor Geneeskunde* 130:25 (1986), 1132-1139, alhier 1136.

¹⁴² *Om een zinvol bestaan: Nieuwe wegen naar een verantwoordelijke samenleving: CDA-verkiezingsprogramma '81-'85* (plaats onbekend, 1981), 38-42.

¹⁴³ CDA, *CDA-verkiezingsprogramma '81-'85*, 38-42.

het geval? De mening van Philip Morris of een ander tabaksbedrijf uit die tijd over het kabinet is onbekend, maar eerste tekenen van die stelling dienden zich in 1983 wel al aan.

De voorgenomen beperking van de tabaksverkooppunten moet 'voldoende recht (...) doen aan de belangen van winkeliers die tabaksartikelen verkopen', zo stelde de Staatssecretaris van Economische Zaken, Piet van Zeil (CDA).¹⁴⁴ Het plan om de verkooppunten te beperken was een reactie op het rapport van de Interdepartementale Commissie Beperking Tabaksgebruik (ICBT) die in 1981 was ingesteld en een jaar later rapport uitbracht. De commissie stelde voor om de tabaksreclames te verminderen en versoberen, rookvrije ruimten in te stellen en het aantal verkooppunten te verminderen en te beperken tot tabakswinkels, horeca en dorpswinkels.¹⁴⁵ Daarnaast werd een minimumleeftijd van zestien jaar voordat men tabak kan kopen, overwogen maar niet geadviseerd, omdat het niet uitvoerbaar zou zijn; een bezwaar dat door het kabinet-Lubbers I gedeeld werd. De reden dat men het reclameverbod had afgezwakt ten opzichte van het advies van de Commissie Meulblok was dat de ICBT vreesde dat een dergelijk reclameverbod moeilijk uitvoerbaar was. Daarnaast was het kabinet-Lubbers I voorstander van de zelfregulering. Ook opvallend is de referentie aan het dan pas ingevoerde artikel 11 van de grondwet waarin het recht op de lichamelijke integriteit was vastgelegd. Daarmee werden de rookvrije ruimten gemotiveerd. De schade van het passieve roken werd daarbij al erkend.¹⁴⁶ Er werd echter ook een belangrijke grens gesteld: 'Zoals de niet-roker het recht heeft op bescherming van zijn lichamelijke integriteit heeft de roker er recht op dat overheidsbemoeienis op dit punt zich niet uitstrekt tot zijn persoonlijke levenssfeer.'¹⁴⁷ De meeste maatregelen met betrekking tot rookvrije ruimten in bijvoorbeeld scholen, ziekenhuizen en werkplekken moesten dan ook op privaat initiatief ingevuld worden en werden niet wettelijk vastgelegd. De wettelijk vastgelegde rookverboden in openbare gebouwen richtten zich enkel op overheidsgebouwen.¹⁴⁸

Veel aanbevelingen van de commissie werden dus overgenomen door staatssecretarissen Joop van der Reijden (CDA, Volksgezondheid) en Piet van Zeil (CDA, Economische Zaken). Economische motieven speelden echter nog altijd een grote rol, blijkt uit de memorie van toelichting van de conceptwet. Weliswaar werd gewezen op de gezondheidsschade van het roken op de roker en niet-roker (vooral als die al ademhalingsproblemen heeft) en werd gesteld dat die tegengegaan moest worden, maar anderzijds was het volgende te lezen: 'Tegenover de belangen van de volksgezondheid die zijn gemoeid met de beperking van het roken en de bescherming van de niet-roker staan de economische en fiscale belangen, die evenzeer in beschouwing moeten worden genomen. Duizenden burgers verdienen hun dagelijks brood, of althans een deel daarvan, door de produktie en de distributie van tabaksprodukten. (...) De Staat geniet aanzienlijke revenuen uit de tabaksaccijns, waarmede vele nuttige en nodige zaken worden gefinancierd. Hoe zwaar ook de belangen van volksgezondheid moeten wegen, het roken kan niet stel en sprong uit onze maatschappij worden verbannen.'¹⁴⁹ Om die reden koos het kabinet ervoor om zich te richten op de lange termijn, op jongeren en niet-rokers. Een grote rol werd daarbij gelegd bij de voorlichtingscampagnes om de

¹⁴⁴ 'Verkoop tabak wordt beperkt', *Nederlands Dagblad* (5 mei 1983), 3.

¹⁴⁵ Interdepartementale commissie voor consumentenzaken, *Jaarrapport overheidsbeleid consumentenaangelegenheden 1980-1981*, 30.

¹⁴⁶ Tweede Kamer der Staten-Generaal (TK), 1984-1985, 19749 nr. 3, 9-12.

¹⁴⁷ HTK, 1984-1985, 19749 nr. 3, 12.

¹⁴⁸ HTK, 1984-1985, 19749 nr. 3, 12-13.

¹⁴⁹ HTK, 1984-1985, 19749 nr. 3, 7.

burger in staat te stellen 'vanuit de verantwoordelijkheid voor zijn eigen gezondheid zelfstandig te beslissen over het gebruik van tabak.'¹⁵⁰

De anti-tabaksorganisaties zoals CAN en Stivoro waren ontevreden met de concept-tabakswet. CAN vond dat er te weinig maatregelen in de wet te vinden waren om overtreders te straffen.¹⁵¹ Stivoro stelde dat economische motieven te veel de overhand hebben en dat de wet daardoor te slap is. De organisatie wilde ook meer geld voor voorlichtingscampagnes.¹⁵² Maar ook de tabaksindustrie was ontevreden, met name over de rookverboden in overheidsgebouwen. Vanuit de Stichting Sigarettenindustrie, de belangrijkste lobbygroep, werd gevraagd aan rokers en niet-rokers om meer begrip voor elkaar te hebben.¹⁵³

Het wetsvoorstel werd op 21 november 1984 bij de Tweede Kamer ingediend. Om onduidelijke redenen gebeurde er daarna echter heel weinig. De wet werd, tot onvrede van de Tweede Kamer, steeds uitgesteld. Overigens leidde dat ook tot onvrede van Staatssecretaris Van der Reijden: 'De niet-rokers wachten al zo lang.'¹⁵⁴ Het was niet dat het kabinet stil zat. Zo kwam er een koninklijk besluit over een hardere waarschuwingstekst op de tabaksverpakkingen: 'Roken schaadt de gezondheid. Het kan longkanker of hartklachten veroorzaken.'¹⁵⁵ De conceptwet werd eind 1985 ook aangepast zodat er alsnog scholen, ziekenhuizen en sportaccommodaties onder het rookverbod vielen. Dat gebeurde dan weer wel zonder verbonden sancties.¹⁵⁶

Nog voor de concept-tabakswet daadwerkelijk in behandeling werd genomen in de Tweede Kamer, was het kabinet echter al aan het eind van zijn termijn en volgden nieuwe verkiezingen. Dat tabaksontmoedigingsbeleid nog steeds electoraal gevoelig kon zijn, bleek ook in dat jaar. Toen Minister Onno Ruding (CDA) van Financiën in de ministerraad werd gevraagd een accijnsverhoging van 25 cent in te voeren op shag, stemde hij daar alleen mee in onder voorwaarde dat deze pas in de tweede helft van 1986, dus na de verkiezingen, zou ingaan.¹⁵⁷

Toch kwam het roken veel meer naar voren in de partijprogramma's van de nieuwe verkiezingen dan in die van de verkiezingen daarvoor. Zo noemde de PvdA het roken in 1986 voor het eerst expliciet in het programma: 'Het roken in openbare gebouwen moet verboden worden.'¹⁵⁸ Er werd gepleit voor een ontmoedigingsbeleid voor tabak, alcohol en drugs. Daarbij hoorden ook het beperken van de verkooppunten en het verbod op televisie- en radioreclame. Ook hier werden weer de kosten genoemd als reden om meer aandacht te schenken aan de rol van preventie in de volksgezondheid.¹⁵⁹ Het CDA betoogde ook voor een rookverbod in openbare gebouwen en benoemde daarbij expliciet de beoogde bescherming van niet-rokers. De partij bepleitte daarbij ook 'erkenning van elementaire rechten en plichten van gebruikers in de gezondheidszorg', die

¹⁵⁰ HTK, 1984-1985, 19749 nr. 3, 7-8.

¹⁵¹ 'Niet-rokers ontevreden over ontwerp-tabakswet', *Nederlands Dagblad* (25 maart 1985), 1.

¹⁵² 'Stichting Volksgezondheid en Roken kwaad op kabinet', *Nederlands Dagblad* (24 november 1984), 3.

¹⁵³ 'Niet-rokers krijgen een beetje lucht', *Nederlands Dagblad* (23 november 1984), 1.

¹⁵⁴ HTK, 1985-1986, 2871.

¹⁵⁵ 'Bewindsleden manen industrie: "reclame voor tabak moet verder beperkt"', *Nederlands Dagblad* (24 december 1985), 1.

¹⁵⁶ 'Kabinet: rookverbod in publieke ruimten', *NRC Handelsblad* (24 december 1985), 1.

¹⁵⁷ Bouma, *Het Rookgordijn*, 145.

¹⁵⁸ PvdA, *De toekomst is van iedereen: verkiezingsprogramma '86-'90: voor werk en eerlijk delen* (plaats onbekend, 1986), 62.

¹⁵⁹ PvdA, *verkiezingsprogramma '86-'90*, 61-62.

onvoldoende van de grond zou zijn gekomen.¹⁶⁰ Over welke rechten en plichten het gaat werd niet expliciet benoemd. Het in de programma's van 1981 en 1982 benoemde 'plicht tot gezond leven' hoort daar mogelijk bij. De VVD pleitte in het verkiezingsprogramma van 1986 weliswaar voor preventieve maatregelen om de zorg betaalbaar te houden, maar specificeerde dit niet.¹⁶¹ Het roken werd niet expliciet benoemd. Datzelfde geldt voor D66. 'Preventie, zowel algemeen als individueel, verdient prioriteit.', wat die preventie dan precies inhoudt werd niet vermeld.¹⁶² Ook opvallend bij deze verkiezingen was dat staatssecretaris Van der Reijden (CDA) per brief een oproep aan alle gemeenten doet om het roken in de stembureaus te verbieden. Een deel van de gemeenten gaf hier gehoor aan.¹⁶³

Het nieuwe kabinet, Lubbers II, was in politieke samenstelling niet veranderd ten opzichte van het vorige confessioneel-liberale kabinet. Wel was de nieuwe staatssecretaris van Volksgezondheid nu een VVD'er: Dick Dees. In juni 1987 werd de nieuwe omvangrijke tabakswet zeer uitvoerig in een debat besproken. Het was het grootste debat over het tabaksontmoedigingsbeleid tot dan toe.

Het CDA was bij monde van Kamerlid Berry Esselink zeer tevreden met de nieuwe tabakswet, vooral omdat de overheid nu een grotere rol ging spelen in het tabaksontmoedigingsbeleid en omdat er nu meer aandacht was voor de niet-rokers (waarbij het CDA vooral de nadruk legde op patiënten met ademhalingsproblemen). Toch liet ook het CDA een beetje ruimte voor zelfregulering. Het rookverbod in openbare gebouwen moest immers beperkt worden tot (direct- en indirect) door de overheid beheerde gebouwen. Het bedrijfsleven kreeg de keuzevrijheid om daar wel of niet in mee te gaan, hoewel daar wel toe werd aangespoord: 'in het arbeidsvoorwaardenoverleg is dit overigens een aardig punt om mee te nemen'.¹⁶⁴ Ook in de strengere reclameregels voor de tabaksindustrie was er een voorkeur voor zelfregulering (wat overigens ook het standpunt van het kabinet is). Toch was daar ook kritiek op, omdat de onderhandelingen met de tabaksindustrie te traag verlopen: 'Naar ons oordeel dient nu op korte termijn tot resultaten te worden gekomen. (...) als het even kan, door zelfregulering (daar ligt onze voorkeur), maar desnoods via een algemene maatregel van bestuur'.¹⁶⁵ Gezondheidsargumenten gingen voor de economische argumenten voor het CDA, maar de gevolgen voor het bedrijfsleven moesten wel in de gaten gehouden worden. Daarbij lag echter wel de nadruk op beleid waarbij de tabaksbedrijven meer activiteiten buiten de tabak gingen ondernemen om zo de gevolgen van het tabaksontmoedigingsbeleid minder te voelen.¹⁶⁶

PvdA-Kamerlid Servaas Huys laakte de overhand die de economische- en fiscale belangen lange tijd hadden over de volksgezondheid: 'De financieel-economische belangen liegen er niet om. (...) de Nederlandse tabaksindustrie, die overigens voor een zeer belangrijk deel op de export is gericht, biedt werk aan ongeveer 9500 mensen. (...) Aan accijns en BTW int de Nederlandse overheid jaarlijks een slordige 3 miljard. Niet te versmaden, zou je denken. Maar voor al deze belangen staat het belang van de volksgezondheid. (...) Bij de behandeling van dit wetsvoorstel heeft de

¹⁶⁰ CDA, *Programma CDA Tweede-Kamerverkiezingen 1986*, 51, <<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/cda1986/cda86.pdf>> [geraadpleegd op 21 februari 2017].

¹⁶¹ VVD, *Als de toekomst je lief is: Verkiezingsprogramma 1986-1990* (Meppel, 1986), 43.

¹⁶² D66, *Verkiezingsprogramma 1986-1990* (Den Haag, 1986), 28.

¹⁶³ 'Staatssecretaris richt verzoek aan gemeenten: mogelijk rookverbod in alle stembureaus', *De Telegraaf*, 14 maart 1986, 6.

¹⁶⁴ HTK, 1986-1987, 90-4565.

¹⁶⁵ HTK, 1986-1987, 90-4565.

¹⁶⁶ HTK, 1986-1987, 90-4567

volksgezondheid het primaat en dienen alle genoemde belangen daaraan verre ondergeschikt te zijn.¹⁶⁷ Economische argumenten werden overigens wel genoemd, maar daar ging het juist over de toenemende kosten van de gezondheidszorg en door afnemende productiviteit van rokers door ziekte. Net als door het CDA werd door de sociaaldemocraten ook gepleit voor meer nadruk op niet-rokers: niet-roken moest de nieuwe norm moeten worden. In tegenstelling tot het CDA echter, vond de PvdA de maatregelen niet ver genoeg gaan: het aantal verkooppunten moest verder worden teruggebracht en de reclame moest verder worden beperkt. Ook werd in tegenstelling tot het CDA juist gepleit voor tabaksontmoediging via de accijnzen. Het tabaksontmoedigingsbeleid mag wel een tandje meer.¹⁶⁸

D66 reageerde via Kamerlid Erwin Nypels, net als de PvdA, fel op de voorgestelde tabakswet. Nog meer nadruk werd door de partij gelegd op de mogelijke gezondheidsschade voor niet-rokers. Het verschil met het CDA lag hier vooral ook in het feit dat men de schade voor niet-rokers veel breder zag dan alleen (of een nadruk op) mensen met ademhalingsproblemen: 'Passief roken is in de eerste plaats een groot probleem, omdat grote groepen gezonde niet-rokers directe overlast van de rook ondervinden, zoals stank, irritatie van neus en ogen, hoofdpijn, hoesten en andere klachten'.¹⁶⁹ Verder werd gewezen op de mogelijke gezondheidsschade die het passieve roken zou veroorzaken, vooral bij kinderen en zwangere vrouwen. Daarom was de partij ook voorstander van een verdere uitbreiding van de rookverboden naar alle werkplekken, in plaats van alleen overheden zoals in het wetsvoorstel. D66 vond dat voorstel namelijk in strijd met het gelijkheidsbeginsel.¹⁷⁰ Economische argumenten tegen tabaksontmoedigingsbeleid werden resoluut afgewezen: 'belangen van de tabaksbranche of van de fiscus [mogen] op geen enkele wijze beslissend zijn.'¹⁷¹ Nypels deed een beroep op artikel 10 van de grondwet over het recht op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer, waardoor de overheid terughoudend moest zijn in het beperken van roken in de privésfeer. Tabaksontmoediging moest daarom vooral gebeuren via voorlichting, die overigens wel moest worden uitgebreid. Tegelijkertijd werd ook op artikel 11 van de grondwet gewezen, waarin de onaantastbaarheid van het lichaam centraal staat, waarmee de bescherming van niet-rokers tegen de ongewilde tabaksrook werd verdedigd. Bij botsing van de twee rechten, had de laatste voorrang. Het verminderen van het aantal verkooppunten was een liberaal twistpunt voor D66. Enerzijds was men er voorstander van en was er in een eerder stadium zelfs op aangedrongen. Anderzijds moest het terugdringen van tabaksgebruik niet via dwang plaatsvinden. D66 wachtte de rest van het debat af, voordat een standpunt werd ingenomen.¹⁷²

De VVD stond heel anders in het debat dan de andere drie partijen. Kamerlid Margreet Kamp (VVD) sprak van 'gemengde gevoelens' over de wet en betwijfelde de noodzakelijkheid ervan, die te weinig beargumenteerd en bewezen werd. De voorgestelde tabakswet werd 'primair symboolwetgeving' genoemd. Dit zijn opvallend harde woorden voor een regeringspartij, wiens eigen staatssecretaris verantwoordelijk was voor de wet. Een tabaksontmoedigingsbeleid moest volgens de VVD gevoerd worden op basis van zelfregulering en eigen verantwoordelijkheid: 'Waar de keuze voor het wel of niet roken een persoonlijke beslissing betreft, (...) vraagt mijn fractie zich af of wetgeving nu nog noodzakelijk is om een ontmoedigingsbeleid kracht bij te zetten.'¹⁷³ Mogelijke schade van het

¹⁶⁷ HTK, 1986-1987, 90-4580.

¹⁶⁸ HTK, 1986-1987, 90-4580-4584.

¹⁶⁹ HTK, 1986-1987, 90-4570.

¹⁷⁰ HTK, 1986-1987, 90-4570-4572

¹⁷¹ HTK, 1986-1987, 90-4570.

¹⁷² HTK, 1986-1987, 90-4571-4572

¹⁷³ HTK, 1986-1987, 90-4585.

passieve roken was nog niet voldoende wetenschappelijk bewezen en actieve rokers hadden zelf de keuzevrijheid, hoewel zij daar wel met voorlichting in ondersteund mochten worden. De VVD pleitte er zelfs voor die voorlichting uit te breiden. Zeer kritisch was de partij over de voorgestelde rookverboden: die moesten niet per wet geregeld worden maar via zelfregulering zoals al in de praktijk gebeurde bij bijvoorbeeld CAO-onderhandelingen. Voor de VVD telden de economische- en fiscale belangen wel. Gewezen werd op de werkgelegenheid, die zij hoger inschatten dan de andere partijen, omdat de indirecte werkgelegenheid van bijvoorbeeld toeleveranciers werd meegeteld.¹⁷⁴ Met betrekking tot de maatschappelijke gezondheidskosten stelde de VVD dat door de lagere levensverwachting van roken ook geld werd bespaard en vroeg zich af hoe het totaalplaatje hierin eruit zag.¹⁷⁵ Al met al was de regeringspartij niet tevreden met de wet die volgens haar veel te ver ging en niet nodig was.

De tabakswet werd in september 1987 met grote meerderheid, inclusief het CDA, de PvdA en D66, aangenomen. Enkel de meerderheid van de VVD-fractie stemde tegen het voorstel, op de Kamerleden Sari van Heemskerck Pillis-Duvekot, Erica Terpstra en Pol de Beer na. Die leden gaven geen persoonlijke stemverklaring af, Kamerlid Kamp deed dat namens de VVD-meerderheid wel maar daarin werden de eerdere bezwaren herhaald.¹⁷⁶ Vervolgens was het grootste deel van het beleid van het kabinet-Lubbers II na 1987 gericht op de uitvoering van de nieuwe tabakswet. Op 1 januari 1990 werd de wet van kracht. Opvallend is daarbij dat diverse instanties, van gemeentehuizen tot ministeries (inclusief nota bene het ministerie van Volksgezondheid), gedoogruimtes hadden ingesteld voor waar toch gerookt mag worden.¹⁷⁷

Intussen was het kabinet-Lubbers II al gevallen in 1989 en volgden nieuwe verkiezingen. Tabaksontmoediging had daarin een nog grotere rol in de verkiezingsprogramma's dan in de jaren daarvoor. In 1989 benoemde de VVD voor het eerst tabak expliciet in haar programma. Een preventiebeleid was gewenst, maar dan vooral op het gebied van voorlichting, zowel over de gezondheidseffecten van drugs, alcohol en tabak, als voorlichting 'over de relatie tussen leefwijze en gezondheid'.¹⁷⁸ De PvdA pleitte in 1989 voor een algemeen reclameverbod voor tabak, verder lag de rol alleen bij voorlichting. Opvallend, het lijkt een stap terug ten opzichte van 1986, in ieder geval in datgene wat expliciet benoemd werd.¹⁷⁹ Ook het CDA gaf een minder expliciete rol aan tabaksontmoediging in het programma van 1989. Wel werd, onder het mom van rentmeesterschap, gewezen op een verantwoorde levensstijl en preventie. Toch opvallend gezien alcohol, drugs en gokken (in het kader van verslavingszorg) wel expliciet benoemd werden. Daarbij zou voor alcohol een reclameverbod moeten gelden met het tabaksreclameverbod als voorbeeld.¹⁸⁰ D66 pleitte juist wel meer dan in 1986 voor tabaksontmoediging. Het rookverbod in openbare gebouwen moest worden uitgebreid tot het bedrijfsleven ter bescherming van niet-rokers tegen passief roken. Tevens

¹⁷⁴ HTK, 1986-1987, 90-4584-4590

¹⁷⁵ HTK, 1986-1987, 91-4638.

¹⁷⁶ HTK, 1986-1987, 96-4936.

¹⁷⁷ 'Eerste dag rookverbod: gedoogzones en overvolle asbakken bij de ingang', *NRC Handelsblad* (2 januari 1990), 3; 'Eerste dag rookverbod in openbare gebouwen: 'Maar juffrouw, waar bemoeit u zich mee?', *Limburgs Dagblad* (3 januari 1990), 3.

¹⁷⁸ VVD, *Een kansvolle toekomst: verkiezingsprogramma 1989-1993* (Meppel, 1989), 26-27.

¹⁷⁹ PvdA, *Programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1989*, 23

<<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/pvda1989/pvda89.pdf>> [geraadpleegd op 21 februari 2017].

¹⁸⁰ *Verkiezingsprogramma CDA Tweede Kamerverkiezingen 1989*, 49-50, 54

<<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/cda1989/cda89.pdf>> [geraadpleegd op 21 februari 2017].

stelde de partij: 'De burger maakt zelf uit wat gezondheid voor hem of haar inhoudt, maar mag wel aangesproken worden op zijn verantwoordelijkheid voor de eigen gezondheid.'¹⁸¹ Daarbij werd dus paternalisme voor de eigen bestwil ondersteund, naast het richten op de bescherming van niet-rokers.

Het nieuwe kabinet-Lubbers III trad aan het eind van 1989 aan, bestaande uit CDA en PvdA. Hoewel de verwachting kan bestaan dat onder dit kabinet het ontmoedigingsbeleid nog verder zou worden verstrengd, gezien het CDA en de PvdA lange tijd de kartrekkers waren op het gebied van tabaksonthouding, gebeurde dat niet. Enige tijd leek er sprake te zijn van een volledig reclameverbod voor tabak (behalve in de gespecialiseerde tabakswinkels), nadat de Europese Commissie daartoe had aanbevolen. Staatssecretaris Simons (PvdA) van Volksgezondheid voelde daar wel wat voor, maar dat werd resoluut afgewezen door Minister Andriessen (CDA) van Economische Zaken.¹⁸² Uiteindelijk ging het plan daardoor ook niet door, in plaats daarvan werd er gekeken naar accijnsverhogingen.¹⁸³ Bij de evaluatie van de tabakswet in 1991 waren de partijen intussen niet van mening veranderd. De PvdA en D66 bleven fel voorstander van een strenger beleid met minder zelfregulering, de VVD bleef voorstander van het vasthouden aan zelfregulering en roken een keuze te laten en het CDA bleef voorstander van een mengvorm van zelfregulering en wettelijke bepalingen (zoals de tabakswet al was).¹⁸⁴ Opmerkelijk is dat door de meeste fracties werd geklaagd dat het rookverbod niet volledig nageleefd werd, zonder dat de Tweede Kamer daar zelf bij benoemd werd. In de praktijk gold daar namelijk ook geen rookverbod omdat verschillende Kamerleden, ministers en journalisten doorrookten. Dat was tot grote onvrede van CAN, dat enkele leden uitzond om in de Kamergebouwen politici en medewerkers te betrappen om hen aan te geven bij de beveiliging.¹⁸⁵

Dat tijdens het kabinet-Lubbers III de economische argumenten weer wat meer meespeelden dan daarvoor bleek ook uit een correspondentie in 1991 tussen de ministers Koos Andriessen (CDA, Economische Zaken) en Wim Kok (PvdA, Financiën). Andriessen drong in een later beruchte brief, openend met 'Beste Wim', aan om de tabaksaccijnzen niet te verhogen om de productie-uitbreiding van Philip Morris (die tweeduizend banen zou moeten opleveren) in Bergen op Zoom niet te bedreigen. Er waren op dat moment namelijk plannen vanuit de Europese Gemeenschap om een minimumtarief in te stellen voor de accijnzen. Het Nederlandse accijnspercentage lag daar onder, waardoor het in Nederland een directe verhoging van de accijnzen zou betekenen. De verhoging ging uiteindelijk ook gewoon door, maar Nederland probeerde wel in de Europese Gemeenschap een lager tarief te bewerkstelligen.¹⁸⁶ Eerder dat jaar kreeg Kok al het advies van zijn ambtenaren op het ministerie van Financiën om de accijnzen niet ineens te hard te verhogen, omdat een daling van het aantal rokers zou zorgen voor een dalende totaalopbrengst van de accijnzen.¹⁸⁷ Ondanks dat verhoogde Kok de accijnzen tijdens het kabinet-Lubbers III met vijfendertig procent.¹⁸⁸ In 1994 waren

¹⁸¹ D66, *Een schoon land, een helder bestuur* (plaats onbekend, 1989), 38.

¹⁸² 'Andriessen: reclame tabak niet beperken', *NRC Handelsblad* (16 oktober 1991), 3.

¹⁸³ 'Andriessen en Simons sluiten compromis over minder tabaksreclame', *NRC Handelsblad* (17 oktober 1991), 2.

¹⁸⁴ HTK, 1991-1992, 22300 XVI, nr. 36.

¹⁸⁵ 'Anti-rookactivisten maken het te bont in en rond kamergebouw', *Leeuwarder Courant* (22 juni 1993), 7.

¹⁸⁶ Bouma, *Het rookgordijn*, 275-279.

¹⁸⁷ *Ibidem*, 280.

¹⁸⁸ 'Tabaksindustrie woedend over verhoging accijns', *Volkskrant* (20 augustus 1996), 2.

de opbrengsten van de tabaksaccijnzen toegenomen tot een bedrag van 2,8 miljard gulden op een totaal belastingopbrengsten van 179 miljard gulden.¹⁸⁹

Conclusie

Hoewel het tabaksontmoedigingsbeleid enorm werd uitgebreid gedurende de jaren tachtig en (in mindere mate) vroege jaren negentig, zijn lang niet alle maatregelen als paternalistisch te omschrijven. Een van de belangrijkste redenen waarom de rookvrije ruimten opkwamen in de discussie, was ter bescherming van de niet-roker. Daarin ontbreekt dus de zelfbeschadingsfactor uit de definitie van Feinberg. Mogelijk speelde de actieve lobby van CAN daarbij mee. Die organisatie richtte zich immers voor het overgrote deel op de bescherming van de niet-roker. Voormalig KWF-directeur Meinsma (die eind jaren zeventig opstapte als directeur) en Stivoro zich richtten voornamelijk op de vermindering van het aantal rokers. Zij waren dus paternalistischer van aard.

Economische en financiële belangen speelden ook nog steeds een grote rol. Dit was niet alleen zichtbaar in de brief van Andriessen aan Kok, maar ook in het feit dat de voorgenomen beperking van het aantal verkooppunten niet werd doorgevoerd door bezwaren van de detailhandel. Het is heel goed mogelijk dat het van groter belang was welk ministerie, in plaats van welke partij, de overhand had in het gevoerde beleid. Het ministerie van Economische Zaken richtte zich, ook al in de jaren zeventig, vaker op de werkgelegenheid die de tabaksindustrie met zich meebracht. Financiële Zaken richtte zich op de accijnzen die de tabaksverkoop aan de staatskas opleverden. Tegelijkertijd nam het financiële belang van de tabaksaccijnzen in zekere zin af. Bedroegen de tabaksaccijnzen in 1955 nog 5,5 procent van de rijksbegroting, daar was dat in 1994 nog maar anderhalf procent. Toch speelden de economische en financiële belangen een grote rol bij de totstandkoming van de tabakswet. Juist om die reden lag de nadruk van het beleid op jongeren en op niet-rokers. Tegelijkertijd was ook te zien dat de financiële en economische argumenten nu ook tegen het roken gebruikt werden. Gewezen werd op de maatschappelijke kosten die rokers veroorzaakten door ziekte en gemiste productiviteit.

Het CDA nam steeds meer initiatief in het tabaksontmoedigingsbeleid. Dat had, net als in de jaren zeventig, twee kanten. Enerzijds werd gepleit voor rookverboden in overheidsgebouwen ter bescherming van de niet-roker. Anderzijds was er ook zeker sprake van paternalisme waarbij onder andere om de kosten van de gezondheidszorg beheersbaar te houden, maar ook onder het mom van rentmeesterschap, werd gepleit voor het ontmoedigen van het roken. De christendemocraten pleitten ook voor een grotere rol voor de overheid in het tabaksontmoedigingsbeleid; minder zelfregulering dus. Anderzijds was de partij tegenstander van sancties bij de overtreding van de rookverboden. Daarbij werd juist wel uitgegaan van een zekere zelfregulering.

De PvdA wees de prioriteit van de financiële en economische belangen nu resoluut af: de volksgezondheid was veel belangrijker. Daarom pleitte de partij voor een veel strengere tabakswet met daarin het terugdringen van het aantal verkooppunten en hogere accijnzen. Opvallend is dat toen de PvdA enkele jaren later ging regeren, die punten niet meer aan de orde kwamen, ondanks dat er een PvdA-minister van Volksgezondheid was. De accijnsverhogingen kwamen er wel, maar PvdA-minister van Financiën Wim Kok gaf daarbij niet de doorslag aan economische en financiële bezwaren, in tegenstelling tot zijn voorgangers. Tegelijkertijd werden de rookverboden die de PvdA bepleitte (naast overheidsgebouwen ook openbare particuliere gebouwen), verdedigd met de

¹⁸⁹ HTK, 1994-1995, 23900, nr. 1, 'Nota over de toestand van 's rijks financiën', 89.

bescherming van de niet-roker in het achterhoofd. Dezen kunnen dus niet als paternalistisch bestempeld worden.

D66 groeide in deze periode uit tot een van de felste voorstanders van tabaksontmoedigingsbeleid. De nadruk lag daarbij echter wel op de bescherming van de niet-roker. Het terugdringen van het tabaksgebruik moest niet via dwang plaatsvinden, daarmee werd onder meer verwezen naar het grondwettelijk 'recht op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer'. Onder het gelijkheidsbeginsel en het kort daarvoor in de grondwet opgenomen 'recht op de onaantastbaarheid van het lichaam' werd gepleit voor rookverboden die zowel in overheidsgebouwen als in particuliere openbare gebouwen zouden moeten gelden. D66 was hiermee dus wel voorstander van een uitgebreider tabaksontmoedigingsbeleid, maar wees een paternalistisch tabaksontmoedigingsbeleid af.

De VVD was groot tegenstander van de voorgestelde tabakswet. Enerzijds omdat deze niet noodzakelijk en effectief zou zijn, anderzijds omdat roken een persoonlijke beslissing was. Opvallend is dat de partij als enige van de vier behandelde partijen de mogelijke schade van het meerroken niet voldoende bewezen vond en het voorgestelde rookverbod in de overheidsgebouwen daarom afwees. Naast de vanuit het liberalisme gemotiveerde keuzevrijheid, telden ook de economische en financiële belangen mee in de afwijzing van een verregaand tabaksontmoedigingsbeleid. Toch wees de partij niet elke vorm van tabaksontmoediging af: voorlichtingscampagnes moesten juist uitgebreider worden. Als enige van de vier behandelde partijen stemde de VVD-fractie met een overgrote meerderheid tegen de voorgestelde tabakswet.

Het is mogelijk dat een van de redenen dat de tabakswet nu kon worden ingevoerd, de relatieve politieke stabiliteit in deze periode is. Waar tussen het instellen van de commissie Meulblok en de discussie over resultaten van de commissie drie kabinetten zaten, en een maand later dat derde kabinet ook nog eens viel, waren er nu maar drie kabinetten in twaalf jaar tijd, waarvan acht jaar met dezelfde ideologische samenstelling.

De partijen waren in zekere zin minder paternalistisch geworden dan ze in de jaren zeventig waren, omdat vooral de bescherming van de niet-roker centraal stond. Dat gold met name voor de liberale partijen VVD en D66, alhoewel de niet-roker niet centraal stond bij de VVD. Beide wezen een paternalistisch beleid volledig af. Het CDA en de PvdA waren nog wel voor een paternalistisch beleid. Dit had echter minder prioriteit dan de bescherming van de niet-roker. Een andere opvallende tegenstelling is dat de VVD en het CDA beide voor een zekere vorm van zelfregulering waren en geen sancties wilden zetten op het overtreden van het rookverbod, terwijl de PvdA en D66 juist wel een zeer strikte naleving van de rookverboden wensten.

Toch lijkt een kentering op komst, het einde van de zelfregulering komt in zicht als met de paarse kabinetten de PvdA, VVD en D66 in één coalitie komen.

Hoofdstuk 4

Het geduld is op (1994-2001)

Na het kabinet-Lubbers III, waarin het tabaksontmoedigingsbeleid vooral een kwestie van een voortzetting van de tabakswet van 1987 was, volgden in 1994 nieuwe verkiezingen. Hierin was opvallend weinig aandacht voor het anti-rookbeleid met bijvoorbeeld het CDA en de PvdA die enkel summier wezen op de rol van preventie in de zorg, maar dat niet concretiseerden. Het roken zelf werd niet expliciet genoemd, een hele verandering ten opzichte van de vorige verkiezingen.¹⁹⁰ De VVD benoemde zelfs de preventie niet.¹⁹¹ D66, de partij die samen met de PvdA het felst was in voorgaande jaren, pleitte nu niet meer voor een rookverbod in openbare gebouwen zoals in 1989. Hoewel werd gepleit voor het uitbreiden van het tabaksreclameverbod, werd paternalisme om de eigen bestwil nu onmiskenbaar afgewezen: 'Maatregelen die het individu straffen voor gedrag dat alleen de eigen gezondheid in gevaar brengt moeten worden afgewezen.'¹⁹² Sinds de jaren tachtig was er nooit zo weinig aandacht voor het tabaksontmoedigingsbeleid in de verkiezingsprogramma's.

Het kabinet dat daarna gevormd werd, bestaande uit PvdA, VVD en D66, het kabinet-Kok I, benoemde de tabaksontmoediging ook niet in de regeringsverklaring of het regeerakkoord. Desondanks werd in 1995 in de kabinetsnota 'gezond en wel', waarin de plannen voor volksgezondheid voor de kabinetsperiode werden aangekondigd, een intensivering van het tabaksontmoedigingsbeleid genoemd. Daarin werden de bestaande maatregelen als te mild ten opzichte van het buitenland beschreven en werd bepleit dat er een reeks nieuwe maatregelen moest komen. Het reclameverbod moest, indien de zelfregulering onvoldoende werkte, worden uitgebreid, de voorlichtingscampagnes moesten intensiever worden, de rookverboden moesten sancties krijgen, de tabaksaccijnzen moesten verhoogd worden en binnen de Europese Unie moest gelobbyd worden voor meer tabaksontmoedigende maatregelen.¹⁹³ Centraal stond nu weer het doen afnemen van het aantal rokers, het beschermen van de niet-rokers was nu in verhouding van kleiner belang.¹⁹⁴

Met Els Borst (D66) kwam er nu ook een minister op Volksgezondheid die persoonlijk fel anti-roken was.¹⁹⁵ Bovendien was zij de eerste minister op Volksgezondheid sinds Louis Stuyt (KVP) in 1973 die een verleden als arts had. Bijzonder was ook dat het tabaksontmoedigingsbeleid nu de verantwoordelijkheid werd van de minister, waar dit bij eerdere kabinetten onder de staatssecretaris viel. De staatssecretaris van Volksgezondheid werd nu Erica Terpstra (VVD) die eerder als een van de drie VVD'ers tegen de fractie in, voor de tabakswet van 1987 stemde.

De Tweede Kamer was kritisch op de anti-tabaksmaatregelen in de nota. De kritiek richtte zich niet zozeer op de aankondiging zelf maar meer op het gebrek aan concrete maatregelen. Kamerlid Rob

¹⁹⁰ CDA, *Wat echt telt: Werk, veiligheid, milieu: landelijk verkiezingsprogramma CDA 1994-1998* (plaats onbekend, 1994), 78-79; *Wat mensen bindt: Partij van de Arbeid verkiezingsprogramma 1994-1998*, 91 <<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/pvda1994/pvda94.pdf>> [geraadpleegd op 20 februari 2017].

¹⁹¹ VVD, *Nederland moet weer aan de slag: Kernprogramma VVD 1994-1998*, <<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/vvd1994/vvd94.pdf>> [geraadpleegd op 20 februari 2017].

¹⁹² *Ruimte voor de toekomst: verkiezingsprogramma Democraten 66 94-98* (plaats onbekend, 1994), 46-47.

¹⁹³ HTK, 1994-1995, 24 126, nr. 2, 'Volksgezondheidsbeleid 1995-1998', 23.

¹⁹⁴ HTK, 1995-1996, 24743, nr. 1, 'Brief van de minister van volksgezondheid, welzijn en sport', 2.

¹⁹⁵ Bouma, *Het rookgordijn*, 93-94.

Oudkerk van de PvdA verweet daarbij zelfs dat economische belangen weer belangrijker waren dan de volksgezondheid. Ook drong hij aan op een reclameverbod, een vermindering van de verkooppunten en een verhoging van de accijnzen.¹⁹⁶ Ook vanuit het CDA werd aangedrongen op verdere maatregelen, vooral in de vorm van reclamebeperkingen en het uitbreiden van het rookverbod in overheidsgebouwen naar alle openbare gebouwen en hier ook sancties voor in te voeren.¹⁹⁷ Opvallend genoeg pleitte de partij daar tijdens het debat over de tabakswet in 1987 nog tegen. D66 betoogde ook voor een reclameverbod, mogelijk in Europees verband, en ook werd gewezen op de vermijdbare zorgkosten van het roken: 'Er zijn talloze gebieden waarop ook de consument zijn eigen verantwoordelijkheid kan nemen om daarmee zichzelf te beschermen en tevens de kosten in de gezondheidszorg te drukken. Ik noem: niet roken en veel sporten (...)'¹⁹⁸ De VVD pleitte tegen een reclameverbod. Enerzijds omdat de afspraak gemaakt was dat deze pas vijf jaar later weer zou worden geëvalueerd. Anderzijds omdat roken legaal en niet verboden was en dat daardoor ook niet voor de reclame zou moeten gelden: 'Waar wij een middel hebben dat wij niet verbieden, [heeft] men de vrijheid (...) om daar reclame voor te maken.'¹⁹⁹

Alle vier de partijen steunden wel dat er beleid moest komen dat zich richtte op een vermindering van het aantal rokers via gedragssturing. De nadrukken lagen daar echter anders bij de verschillende partijen: de VVD pleitte enkel voor voorlichting, de andere drie partijen voor een paternalistisch beleid. Minister Borst stelde zelf dat er binnen het kabinet onenigheid was over de te nemen maatregelen: 'Ieder kabinetslid is van mening dat roken schadelijk is voor de gezondheid, maar ook de werkgelegenheid en andere economische belangen spelen een rol.'²⁰⁰ Op deze manier werd zichtbaar dat ook in deze tijd de economische motieven nog van belang waren. Omdat de VVD de enige fractie was die op dit moment tegen een volledig reclameverbod voor tabak was, werd de indruk gewekt dat de VVD een grote rol speelde in het kabinetsstandpunt. Borst weigerde zich in 1994 namelijk uit te spreken voor een reclameverbod tot de rest van het kabinet gehoord was.²⁰¹

Toch werden die economische belangen wel minder bepalend dan ze voorheen waren. Dat bleek wel uit de brief die twee jaar later naar de Tweede Kamer werd gestuurd namens zowel de minister van Volksgezondheid, Borst, als de minister van Economische Zaken, Weijers (D66). Hierin werd een enorme verscherping van het beleid aangekondigd, met daarin bijvoorbeeld ook een minimumleeftijd van achttien om tabak te kopen.²⁰² De nadruk lag op preventie, het voorkomen dat mensen gingen roken en dat rokers hiermee zouden stoppen. Dat was een omslag ten opzichte van de jaren tachtig toen bescherming van de niet-roker steeds meer centraal kwam te staan. Toch werden ook de rookverboden uitgebreid, maar deze keer wel met een ander doel dan de bescherming van niet-rokers: 'Hierdoor kan de motivatie toenemen om geheel te stoppen met roken of de consumptie ook in andere omstandigheden dan tijdens het verblijf in openbare ruimte verminderen.'²⁰³ Het reclameverbod ging niet door, dat werd voorlopig via zelfregulering voortgezet, met daarin wel de verscherping dat de tabaksindustrie voortaan niet meer zou adverteren op jongeren. Daarnaast werd de reclamevrijheid van de tabaksindustrie beperkt in de locaties waar zij

¹⁹⁶ HTK, 1994-1995, 14126, nr. 4, 'Verslag van een nota-overleg: vastgesteld 14 juni 1994', 3-6.

¹⁹⁷ HTK, 1994-1995, 14126, nr. 4, 9.

¹⁹⁸ Ibidem, 14.

¹⁹⁹ Ibidem, 11.

²⁰⁰ Ibidem, 18.

²⁰¹ Ibidem, 18.

²⁰² HTK, 1995-1996, 24743, nr. 1, 'Brief van de minister van volksgezondheid, welzijn en sport', 7.

²⁰³ HTK, 1995-1996, 24743, nr. 1, 6.

mochten adverteren, maar dit gebeurde wederom op basis van zelfregulering met een evaluatie in 1999. Tegelijkertijd diende 'de weg van zelfregulering ter discussie (...) te worden gesteld.'²⁰⁴

In het debat over de tabaksontmoedigende maatregelen was het CDA zeer positief over de maatregelen, op de minimumleeftijd van achttien jaar na, omdat deze niet te handhaven zou zijn en het beoogde doel van minder jeugdige rokers niet zou helpen. Ook wilden de christendemocraten geen verhoging van de accijnzen. Liever hadden zij een verdere beperking van het aantal verkooppunten gezien. Het CDA pleitte er bovendien voor om zaken als het reclameverbod via zelfregulering te blijven regelen. De PvdA was veel minder positief, maar vooral omdat het beleid niet streng genoeg zou zijn. Het reclameverbod moest strenger, inclusief een geheelverbod op buitenreclame; de sigarettenautomaten moesten worden verwijderd, waarvoor een motie werd ingediend (en later weer werd teruggetrokken); en de zelfregulering moest worden aangevuld met wetgeving voor de zekerheid. Toch keek ook de PvdA naar de economische belangen. Om die reden werd een beperking van de verkoopplaatsen tot de speciaalzaken (zoals de SP voorstelde) afgewezen. De VVD sprak wederom uit dat het tabaksontmoedigingsbeleid zich moest beperken tot voorlichting. Economische argumenten speelden bij de VVD een belangrijke rol, met name in de werkgelegenheid van de Philip Morrisfabriek in Bergen op Zoom die een uitbreiding dreigde te annuleren. Het grootste deel van de verscherping werd afgewezen, inclusief de minimumleeftijd. Dat kwam onder kritiek van mede-regeerpartijen PvdA en D66 te staan. D66 was zelf erg positief over de voorgestelde maatregelen. Het PvdA-voorstel om de automaten te verwijderen werd in principe gesteund maar er waren vragen over de uitvoerbaarheid. Te merken was ook dat de partij steeds meer ging twijfelen aan de zelfregulering.²⁰⁵

Opvallend was dat tijdens de discussies over een strenger tabaksontmoedigingsbeleid, er op het Binnenhof zelf nog steeds gerookt werd, tegen de regels in. Het rookverbod in de Trêvezaal was in de praktijk nooit ingevoerd. Zelfs bij de presentatie van het kabinet-Kok I was op de foto's van de ministerraad te zien dat langs het koffiekopje van Borst, de asbak op tafel stond.²⁰⁶ Eigenlijk was roken er al verboden sinds 1990, toen de tabakswet van kracht werd, maar in de praktijk hield men zich er niet aan. Wel zouden de rokende- en niet-rokende ministers opvallend genoeg apart van elkaar zitten.²⁰⁷ Ook in de rest van het Binnenhof werden de rookverboden nog genegeerd. Kamerleden werden regelmatig rokend in het Kamergebouw gesignaleerd, tijdens het VVD-fractieoverleg werd na twaalfen gerookt en minister Zalm (VVD, Financiën) haalde de woede van CAN op de hals nadat hij rokend werd gefotografeerd na een debat in de Tweede Kamer.²⁰⁸

De genoemde maatregelen uit de brief van Borst en Wijers werden pas tijdens het kabinet-Kok II in een wetsvoorstel verwerkt. Voor die tijd waren er echter nog verkiezingen in 1998. Het CDA pleitte voor meer voorlichtingscampagnes bij jongeren en voor het beperken van de verkooppunten.

²⁰⁴ HTK, 1995-1996, 24743, nr. 1, 5.

²⁰⁵ HTK, 1996-1997, 14-865-673; Tweede Kamer, 1996-1997, 24743, nr. 3, 'Verslag van een algemeen overleg: vastgesteld op 19 september 1996'; HTK, 1996-1997, 18-1266-1267.

²⁰⁶ 'Borrelpraat' op het Binnenhof, *De Telegraaf* (24 augustus 1994), 5.

²⁰⁷ 'Ministers mogen tijdens kabinetsberaad niet roken', *De Stem* (30 januari 1996), 4.

²⁰⁸ Sandra Kooke, 'Rokende Zalm wekt woede van antirokersclub', *Trouw* (23 oktober 1998)

<<https://www.trouw.nl/home/rokende-zalm-wekt-woede-van-antirokersclub~ad333cda/>> [geraadpleegd op 26 februari 2017]; J. Visscher, 'Rookdampen op het Binnenhof', *Reformatisch Dagblad* (11 februari 1997) <<http://www.digibron.nl/search/detail/012de0e1f703b993416ca37e/rookdampen-op-het-binnenhof>> [geraadpleegd op 26 februari 2017].

Opvallend is dat de partij ook pleit voor 'een strikte leeftijdsgrens van 16 jaar',²⁰⁹ terwijl twee jaar daarvoor in de Tweede Kamer de leeftijdsgrens van achttien werd afgewezen omdat deze niet te handhaven was en niet zou werken. De PvdA schreef in haar programma opvallend weinig over tabaksonthouding voor een partij die zo actief was in de Tweede Kamer op dit onderwerp. Enkel werd gesteld dat door preventie sociaal-economische gezondheidsverschillen moesten worden teruggedrongen.²¹⁰ Ook de VVD benoemde het ontwerp weinig, op de rol van voorlichtingscampagnes na, maar dat was ook consistent met hetgeen in de Kamer gezegd werd.²¹¹ D66 was ook consistent met de uitspraken in de Tweede Kamer: Roken werd genoemd als eerste vermijdbare doodsoorzaak en op basis daarvan werd gepleit voor tal van maatregelen van een beperking van de verkooppunten (inclusief verwijdering van automaten), tot reclamebeperkingen. Eigenaardig was dat tabaksteelt werd neergezet als milieuschadend.²¹²

Het nieuwe kabinet Kok II, dat na de verkiezingen van 1998 aantrad, had dezelfde samenstelling als het kabinet daarvoor, hoewel D66 flink geslonken was in omvang, ten gunste van de PvdA en VVD. Borst bleef echter minister, maar Terpstra verdween als staatssecretaris van Volksgezondheid en keerde terug naar de Tweede Kamer. De nieuwe staatssecretaris werd Margo Vliegthart (PvdA), maar het tabaksbeleid bleef het domein van Borst.

In 1999 werd een omvangrijke verscherping van de tabakswet geconcretiseerd. Gewezen werd op de gezondheidsschade van het roken en de maatschappelijke kosten die dat met zich meebracht. De wet was op een aantal punten strenger dan eerder werd aangekondigd in de beleidsbrief. Zelfregulering op reclamegebied werd afgewezen, hoewel de zelfregulering deze keer juist wel goed had uitgekapt en de tabaksindustrie tussentijds meerdere malen meewerkte met verdere verscherpingen: 'Het is dus niet zonder meer zo dat de vrijwillige reclamebeperkingen van de tabaksbranche gefaald hebben of slecht zijn nageleefd. De code heeft een nuttige bijdrage geleverd. De regering moet echter in de toekomst voldoende ruimte hebben om met eigen maatregelen te komen.', zo was te lezen in de memorie van toelichting van de voorgestelde wet.²¹³ Daarbij werden onder andere de ervaringen uit de jaren tachtig, waarin de zelfregulering regelmatig niet werd nageleefd, genoemd als reden. Er moest, mede als gevolg van Europese wetgeving die eraan zou komen en waar Nederland zelf voor gelobbyd had, nu een volledig reclameverbod komen. De minimumleeftijd om sigaretten te kopen moest naar achttien jaar, de losse verkoop van sigaretten werd verboden en de verkoop in sportkantines werd verboden. Een van de meest ingrijpende maatregelen was de uitbreiding van het rookverbod naar het gehele personenvervoer, inrichtingen van kunst en cultuur. Op de werkplek werd het grootste deel nog via zelfregulering geregeld hoewel later te nemen maatregelen niet werden uitgesloten en zelfs werden voorbereid. De rookverboden werden deze keer wel verdedigd als bescherming van de niet-rokers, in tegenstelling tot de beleidsbrief uit 1996 waarin dat als bijzaak werd bestempeld. Gesteld werd dat de maatregelen niet zouden leiden tot economische tegenslag, omdat een aanzienlijk deel van de tabaksproductie

²⁰⁹ CDA, *Samenleven doe je niet alleen: CDA verkiezingsprogramma 1998-2002*, 38, <<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/cda1998/cda98.pdf>> [geraadpleegd op 17 februari 2017].

²¹⁰ PvdA, *Programma Partij van de Arbeid: verkiezingsprogramma 1998*, 47 <<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/pvda1998/pvda98.pdf>> [geraadpleegd op 17 februari 2017].

²¹¹ VVD, *Verkiezingsprogramma 1998-2002: investeren in uw toekomst: VVD*, 20 <<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/vvd1998/vvd98.pdf>> [geraadpleegd op 17 februari 2017].

²¹² D66, *Bewogen in beweging 1998-2002: verkiezingsprogramma Democraten 66*, 22.

²¹³ Tweede Kamer, 1998-1999, 26472, nr. 3, 'Wijziging van de tabakswet: memorie van toelichting', 2.

bestemd was voor de export en uitgaven voor tabak nu naar andere zaken zouden vloeien die mogelijk juist meer werkgelegenheid zouden opleveren.²¹⁴ De status van Nederland als derde belangrijkste tabaksexporteur werd nu door Borst als iets negatiefs gezien, een schril contrast met het verleden toen de werkgelegenheid van de tabaksindustrie van groter belang was.²¹⁵

In de aanpak van Borst werd veel naar het buitenland gekeken. In de Verenigde Staten werden in de jaren negentig eveneens tal van paternalistische tabaksmaatregelen genomen. Sommige daarvan, zoals het laten verwijderen van de sigarettenautomaten, werden rechtstreeks overgenomen in Nederland. Ook werd er, naar Amerikaans voorbeeld, gekeken om de tabaksindustrie aan te klagen en juridisch aansprakelijk te stellen voor de gezondheidsschade van het roken.²¹⁶ Maar ook binnen de Europese Unie werd er gelobbyd voor een strengere tabaksaanpak. Daaruit kwam onder andere een volledig reclameverbod voor tabak voort.²¹⁷ Later gingen deze Europese regels niet door, met name door Duitse en Griekse tegenstand, maar de Nederlandse wet die erop gebaseerd was ging wel door.²¹⁸

Intussen werd Borst geholpen door postbode Nanny Nooijen. Als eerste Nederlandse werknemer klaagde zij, met steun van het Astmafonds, haar baas PTT Post aan om een rookvrije werkplek te eisen. Zij won die rechtszaak in het jaar 2000 waardoor precedent werd geschapen dat ook andere niet-rokende werknemers een rookvrije werkplek konden eisen, nog voor dat de wetgeving er al was. Doordat Nooijen de zaak won, was de stap naar wetgeving een stuk kleiner geworden.²¹⁹

In het debat dat in 2001 volgde op de voorgestelde wijziging werden wat betreft de voorstellen de oude stellingen herhaald. In de argumentatie was er echter wel iets interessants aan de hand. Zo werd de PvdA, die het aantal verkooppunten wel wilde verminderen maar niet wilde beperken tot de tabaksspeciaalzaken, aangevallen door de Socialistische Partij (SP) die stelde dat economische argumenten zwaarder wogen dan de volksgezondheid. Dat werd door de PvdA ontkent: 'Ik heb verder eerlijk toegegeven dat ook een aantal economische belangen een rol speelt. Die belangen zijn weliswaar secundair aan de volksgezondheidsbelangen, maar dit betekent niet dat zij niet eerlijk mogen worden meegewogen.'²²⁰ De partij stelde ook dat van vrije keuze geen sprake was bij een middel dat zo verslavend was. Het verslavingsargument werd daarvoor nog niet vaak gebruikt, mogelijk speelde de Wereldgezondheidsorganisatie, die roken kort daarvoor als 'verslavingsziekte' benoemde, daarin een rol.²²¹ Het CDA richtte zich vooral op het ontmoedigen van roken bij voornamelijk jongeren door middel van voorlichtingscampagnes. De reclamebeperkingen moesten er vooral op basis van zelfregulering en Europese regelgeving komen, niet vanuit nationale wetgeving. De partij schaarde zich wel achter het recht op de rookvrije werkplek, behalve in de horeca, net als het kabinet. Zeer opvallend was dat het CDA opnieuw twijfelde aan de leeftijdsgrens (deze keer van

²¹⁴ HTK, 1998-1999, 26472, nr. 3, 'Wijziging van de tabakswet: memorie van toelichting'.

²¹⁵ Joop Bouma, 'De vervuiler moet betalen', *Trouw* (18 december 1999) <<https://www.trouw.nl/home/de-vervuiler-moet-betalen~ad2e2467/>> [geraadpleegd op 17 februari 2017].

²¹⁶ Joop Bouma, 'De vervuiler moet betalen', *Trouw* (18 december 1999) <<https://www.trouw.nl/home/de-vervuiler-moet-betalen~ad2e2467/>> [geraadpleegd op 17 februari 2017].

²¹⁷ Tweede Kamer, 1998-1999, 26472, nr. 3, 'Wijziging van de tabakswet: memorie van toelichting', 3.

²¹⁸ Schotanus, *De beste sigaret*, 188.

²¹⁹ 'Het recht op rookvrij werken', *NRC Handelsblad* (4 april 2000), 2; 'PTT lost het probleem van roken onderling wel op', *Brabants Dagblad* (11 april 2000); 'Rookvrije werkplek erkend', *Dagblad van het Noorden* (26 april 2000); 'Mogelijk wet voor rookvrije arbeidsplaats', *Dagblad voor Zuidwest-Nederland* (28 april 2000); 'Borst wil betere positie niet-roker', *Trouw* (29 maart 2001), 3.

²²⁰ HTK, 2000-2001, 82-5178.

²²¹ HTK, 2000-2001, 82-5175-5179.

zestien jaar), vanwege de uitvoerbaarheid. Weliswaar had de partij die positie ook tijdens het debat van 1996, maar in het verkiezingsprogramma van 1998 werd juist gepleit voor een 'strikte leeftijdsgrens van 16 jaar'. D66 stelde dat de partij een balans had gevonden tussen 'preventief beleid en eigen verantwoordelijkheid'.²²² De maatregelen van Borst werden volledig gesteund en er werd zelfs gepleit om op sommige plaatsen nog een tandje bij te schroeven, zoals in het reclameverbod, dat een volledig reclameverbod moest worden, en de rookvrije werkplek. De prioriteit lag bij volksgezondheid, expliciet boven de economische belangen als werkgelegenheid. Zowel het CDA, als de PvdA, als D66 legden een link met de alcoholwetgeving wanneer werd gesproken over de minimumleeftijd. De minimumleeftijd voor alcohol was kort daarvoor op zestien (voor bier en wijn) en achttien jaar (voor sterke drank) gelegd. Alle drie legden ze ook de nadruk op jongeren en op rokers, niet op niet-rokers.²²³ De VVD herhaalde het streven dat het aantal rokers moest dalen en ook dat de overheid daar een rol in heeft: 'Voor de VVD-fractie is het duidelijk dat de overheid in ieder geval verantwoordelijk is voor het terugdringen van roken onder de jeugd'.²²⁴ Daarnaast was de overheid verantwoordelijk voor de bescherming van de niet-roker. De volwassen roker mocht echter niet betutteld worden: 'Als een volwassene, wetend hoe schadelijk het is – want geen volwassene in Nederland kan nog beweren dat hij niet weet hoe schadelijk roken is – uiteindelijk zelf beslist om toch maar te blijven roken, past er geen opgeheven vingertje. Dan past wel bescherming van de niet-roker en bescherming van de jeugd, maar verder is dat dan de eigen keuze van de volwassene'.²²⁵ Het reclameverbod werd dan ook afgewezen. De minimumleeftijd (van zestien jaar) werd nu wel gesteund, met als argument dat tegenover jongeren paternalistisch beleid geoorloofd is, hoewel hier wel zelfregulering geprefereerd werd. De rookverboden werden enerzijds gesteund, anderzijds moest ook dit via zelfregulering door onderhandelingen tussen bedrijven en bijvoorbeeld ondernemingsraden tot stand komen²²⁶.

In juni 2001 werd het wetsvoorstel ter stemming gebracht in de Tweede Kamer. Uiteindelijk stemde de gehele Tweede Kamer, op het CDA en de meerderheid van de VVD na, in het met voorstel. De enige VVD'er die voor stemde, was Erica Terpstra, de voormalige staatssecretaris van Volksgezondheid die ook in 1987 als een van de weinige VVD'ers voor de tabakswet stemde. In de stemverklaring gaf de VVD aan dat de grootste bezwaren bij dit voorstel waren dat de verantwoordelijkheid van de burger werd neergelegd bij de overheid: 'Wij zijn het met elkaar eens over het terugdringen van het roken. Daarbij vinden wij het van groot belang dat het beleid ook echt wordt gedragen op de plaats waar het uitgevoerd moet worden, dat het beleid wordt gedragen door de leden van de sportvereniging, dat het beleid wordt gedragen door de collega's op de werkvloer'.²²⁷ Het CDA noemde de wet in een stemverklaring detaillistisch, betuttelend en onuitvoerbaar. Daarnaast werd het feit dat er te weinig aandacht en geld was voor voorlichting gelaakt.²²⁸

Conclusie

Het paternalisme is in de jaren negentig van de twintigste en vroege jaren van de eenentwintigste eeuw weer helemaal terug. Centraal stond niet langer de bescherming van de niet-roker, hoewel het nog wel een factor van belang was, maar het terugdringen van het aantal rokers. Zelfs de uitbreiding

²²² HTK, 2000-2001, 82-5200.

²²³ HTK, 2000-2001, 82-5175-5208, 5217-5238.

²²⁴ HTK, 2000-2001, 82-5203-5204.

²²⁵ HTK, 2000-2001, 82-5204.

²²⁶ HTK, 2000-2001, 82-5204-5208.

²²⁷ HTK, 2000-2001, 83-5260.

²²⁸ HTK, 2000-2001, 83-5260.

van de rookverboden werd in 1996 door D66-ministers Borst (Volksgezondheid) en Weijers (Economische Zaken) verdedigd met een vermindering van het tabaksgebruik als doel. De periode 1994-2001 kenmerkte zich ook door het volledig verdwenen vertrouwen in zelfregulering, behalve door de VVD en het CDA. Dat is opvallend te noemen nu de tabaksindustrie zich juist wel aan de zelfopgelegde regels hield, iets wat ook erkend werd door het kabinet. Steeds werd in de Tweede Kamer (en door minister Borst) echter gewezen op de eerdere gefaalde zelfregulering van de decennia daarvoor. Mede daarom is 'het geduld is op' een goede titel voor dit hoofdstuk.

Economische belangen waren in deze periode voor alle partijen, op de VVD na, van minder groot belang dan in de jaren zeventig en tachtig. De VVD wees met name naar de werkgelegenheid die de tabaksindustrie opleverde. D66-minister Borst zag de status van Nederland als grote tabaksexporteur nu juist als iets negatiefs. Zij sprak ook de verwachting uit dat de werkgelegenheid wel uit andere bronnen zou komen. Wellicht speelt de economische voorspoed in deze periode een rol in het afgenomen belang van de economische argumenten.

Het CDA leek een beetje op zoek naar zichzelf, de partij veranderde gedurende de jaren negentig meerdere malen van standpunt. Zo was zij in 1995 in een debat tegen een minimumleeftijd voor het kopen van tabak, omdat het niet te handhaven zou zijn, terwijl in het verkiezingsprogramma van 1998 zij daar toch weer voor was. In 2001 was zij juist weer tegen. Waar het CDA aan het einde van de jaren tachtig hard tegen een uitbreiding van het rookverbod in overheidsgebouwen naar alle openbare gebouwen was, pleitte de partij daar in 2001 juist weer voor. Ook was de partij nu wat positiever ten opzichte van zelfregulering; de christendemocraten waren tegen een wettelijk reclameverbod en zagen meer in reclamebeperkingen door de tabaksindustrie zelf.

De PvdA was net als in de jaren tachtig tegenstander van het zwaar laten meewegen van de economische belangen als het gaat om een tabaksontmoedigingsbeleid. De volksgezondheid werd expliciet als prioriteit genoemd om paternalistisch tabaksbeleid te steunen. Verder was de partij zeer consistent ten opzichte van eerder jaren: nog steeds werd gepleit voor het terugdringen van het aantal verkooppunten en reclamemogelijkheden.

Opvallend was dat D66 een complete ommezwaai maakte in de jaren negentig. Waar de liberale partij in de jaren tachtig nog vond dat roken een vrije keuze was, die niet met staatsdwang mocht worden beperkt, daar pleitte D66 nu juist het meest van alle partijen voor een paternalistisch tabaksontmoedigingsbeleid. Niet alleen minister Borst was hier voorstander van, de Tweede Kamerfractie liep hier juist op vooruit door al te pleiten voor het recht op de rookvrije werkplek voordat Borst hier zelf over begon.

De VVD was net als in de jaren zeventig en tachtig grotendeels tegen het paternalistische anti-tabaksbeleid. Daar kwam nu echter één uitzondering op: de minimumleeftijd van zestien jaar om tabak te mogen kopen, werd nu wel gesteund omdat paternalisme wel geoorloofd was bij minderjarigen. Het enige ontmoedigingsbeleid dat verder gesteund werd, waren nog steeds de voorlichtingscampagnes. De rol van de overheid moest zich volgens de liberalen beperken tot het terugdringen van het aantal jonge rokers en de bescherming van de niet-roker.

Uiteindelijk stemden de CDA-fractie en het overgrote merendeel van de VVD-fractie tegen de verscherping van de tabakswet, terwijl de rest van de Tweede Kamer voor stemde. Zeer opvallend is dat het CDA expliciet tegen al te paternalistisch beleid pleitte; de wet werd betuttelend genoemd.

Verder bleven de partijen voor het overgrote deel bij standpunten die zij in de decennia daarvoor al hadden ingenomen.

Net als in de jaren zeventig werkten externe omstandigheden mee om tabaksontmoedigingsbeleid door te voeren. Door de rechtszaak van Nanny Nooijen werd het recht op de rookvrije werkplek enkel nog de wettelijke inbedding van de jurisprudentie. Waarschijnlijk maakte de kabinetssamenstelling van de paarse kabinetten dat het beleid nu zo scherp werd. Wat waarschijnlijk ook meespeelde, is dat de VVD als regeerpartij niet nodig was voor de meerderheid. In 1987 was al te zien dat de gehele Tweede Kamer voor de tabakswet stemde. In 2001 was er wederom een overgrote meerderheid in de Tweede Kamer, ook buiten de regeringspartijen, die het beleid steunde.

Zo kan worden gekomen tot de slotsom van dit onderzoek waarin de ontwikkelingen uit de jaren zeventig, tachtig en negentig samenhangend worden bekeken.

Eindconclusie

Dit onderzoek richtte zich op de vraag 'Hoe ontwikkelden de posities ten aanzien van het tabaksontmoedigingsbeleid van het CDA, de VVD, de PvdA en D66 zich en hoe beargumenteerden zij deze, in de periode 1971-2001?'.

De argumentatie is bepalend of specifiek beleid paternalistisch is of niet. In dit onderzoek werd immers de definitie van Feinberg gevolgd, waarin paternalisme de legitimatie van dwang is om individuen te beschermen tegen zelf-aangebrachte schade. Een rookverbod dat beargumenteerd wordt met als bedoeling de bescherming van de niet-roker is daarmee niet paternalistisch. Een rookverbod dat geargumenteerd wordt met als bedoeling het ontmoedigen van het roken of het verminderen van het aantal rokers, is dat daarmee wél paternalistisch.

Opvallend is dat alle behandelde partijen gedurende de gehele onderzochte periode voorstander waren van het verminderen van het aantal rokers. Als de definitie van Feinberg, de legitimatie van dwang om individuen te beschermen tegen zelf-aangebrachte schade', gevolgd wordt, dan waren alle behandelde partijen gedurende deze periode voorstander van paternalistisch beleid behalve de VVD.

Volgens de aangehouden definitie heeft de VVD gedurende de gehele periode tegen paternalistische maatregelen gepleit. Ook al was de fractie wel voor een vermindering van het aantal rokers, dwang mocht nooit worden toegepast. Daarom was de partij steeds voorstander van zelfregulering en voorlichtingscampagnes, maar tegenstander van bijvoorbeeld rookverboden in openbare gebouwen. Toch stelde de partij aan het eind van de jaren negentig en in 2001 wel voorstander te zijn van de bescherming van de niet-roker en mocht er wel paternalistisch beleid worden toegepast op minderjarigen door middel van een minimumleeftijd. De verwerping van paternalistisch beleid werd steeds liberaal gemotiveerd door te wijzen op het recht op keuzevrijheid. Ook was de partij voorstander van zelfregulering. Niet de overheid moest verboden opleggen, maar de tabaksindustrie moest minder agressief campagnevoeren. Rookverboden in gebouwen moesten op basis van onderhandelingen tussen werknemers en werkgevers tot stand komen. Economische en financiële belangen waren gedurende de hele behandelde periode voor de VVD zeer legitieme argumenten om tegen een tabaksontmoedigingsbeleid te pleiten.

Ook de PvdA was erg consistent tussen 1971 en 2001. Daar waar de VVD steeds tegen paternalistisch tabaksbeleid pleitte, daar pleitte de PvdA daar steeds voor. Al in de vroege jaren zeventig waren de sociaaldemocraten voorstander van een geheel reclameverbod en sterke inperking van het aantal verkooppunten om het aantal rokers terug te dringen. Ook waren zij voorstander van uitgebreide rookverboden in openbare gebouwen. Ze gebruikten daarvoor echter de niet-paternalistische argumentatie van de bescherming van de niet-roker. Die positie veranderde niet sinds de jaren zeventig. Wel werd het belang van economische en financiële argumenten steeds minder belangrijk, maar de PvdA hechtte gedurende de hele onderzochte periode toch al minder waarde aan deze belangen dan het CDA en de VVD deden. Het centrale argument bleef de verbetering van de volksgezondheid.

Bij D66 ligt het iets ingewikkelder, omdat de partij minder consistent is tussen de jaren zeventig en 2001. De sociaalliberalen waren in de jaren tachtig tegen een paternalistisch beleid, hoewel ze wel een uitgebreid anti-tabaksbeleid steunden. Dat beleid moest echter gericht zijn op de bescherming

van de niet-roker en op voorlichtingscampagnes. Dwang werd afgewezen. In de jaren negentig was de partij juist wel voorstander van paternalistisch beleid. Men kan zich afvragen hoe het kwam dat de sociaalliberalen ineens zo voor paternalistische maatregelen waren. Minister Els Borst was om persoonlijke redenen voorstander van dit beleid, maar dat verklaart nog niet de positie van de fractie, ook omdat die op een aantal zaken, zoals in het reclameverbod en de rookvrije werkplek juist een tandje bij wilde zetten. Die vraag biedt wellicht een mooie gelegenheid voor vervolgonderzoek.

Ook het CDA maakt een opvallende ontwikkeling door. De christendemocraten waren wel voorstander van rookverboden, maar uitsluitend ter bescherming van de niet-roker, in ieder geval in de beargumentering naar buiten toe. Toch heeft ook het CDA gepleit voor paternalistische maatregelen, zoals het reclameverbod, met het expliciete doel het aantal rokers te verminderen. Het CDA heeft ook steeds gepleit voor het terugdringen van het aantal rokers en noemde daarbij onder meer de 'plicht tot gezond leven' dat tegenover het recht op gezondheidszorg stond. Wel maakte het CDA een opvallende verandering door in de jaren negentig van de twintigste- en vroege jaren van de eenentwintigste eeuw. Enerzijds werd juist harder gepleit voor een rookverbod in alle openbare gebouwen, waar de partij in de jaren tachtig juist tegen was. Anderzijds stemde de partij tegen de verscherping van de tabakswet, omdat deze te betuttelend zou zijn. Dat laatste lijkt op een regelrechte afwijzing van het paternalisme. Tevens verschoof het CDA van tegenstander van zelfregulering in de jaren zeventig, naar een meer gematigde positie in de jaren tachtig naar een voorstander van zelfregulering in de jaren negentig.

Nu kan de gedachte bestaan dat dit te maken heeft met het kabinetsbeleid. Het CDA was in de jaren zeventig en tachtig immers aanwezig in alle kabinetten en was dat in 2001 bij de behandeling van de verscherping van de tabakswet juist niet. D66 was tijdens de behandeling van de tabakswet in 1987 geen coalitiepartij, maar was dat in 2001 juist wel. Toch gaat die vlieger niet op. Beide partijen zaten in een coalitie met de VVD die gedurende de gehele periode consistent tegenstander was van paternalistisch tabaksbeleid. Bij het CDA was dit in 1987 zelfs de enige andere coalitiepartij. Bij D66 in 2001, was D66-minister Els Borst niet alleen persoonlijk groot voorstander van paternalistisch beleid, de Tweede Kamerfractie stemde daar ook volledig mee in. Dat dat geen vanzelfsprekendheid is, toonde de VVD wel in 1987 en 2001 door tweemaal als coalitiepartij met overgrote meerderheid tegen het regeringsbeleid te stemmen, waarvan in 1987 zelfs tegen het beleid van de eigen staatssecretaris.

Het is dan ook opvallend om te zien dat juist door de kabinetten waarin de VVD, als grootste tegenstander van paternalistisch beleid, vertegenwoordigd was het paternalistisch antitabaksbeleid werd doorgevoerd. Vaak waren zelfs VVD-ministers of VVD-staatssecretarissen verantwoordelijk voor de wetgeving. Het was bovendien het confessioneel-liberale kabinet-De Jong dat als eerste de mogelijkheid van een samenhangend antitabaksbeleid onderzocht door de commissie Meulblok in te stellen. Aan de andere kant haalden veel voorgestelde maatregelen het niet in de confessioneel-liberale kabinetten. Zowel de commissie Meulblok in de jaren zeventig, als de Interdepartementale Commissie Beperking Tabaksgebruik (ICBT) in de jaren tachtig pleitten voor veel verregaandere maatregelen dan uiteindelijk op dat moment werden uitgevoerd.

Zowel in de jaren zeventig als in de jaren negentig waren het externe factoren die zorgden voor het beslechten van de discussie. Het wettelijke reclameverbod voor tabaksfabrikanten op televisie en radio kwam er vooral door de agressieve reclamecampagnestijl van Niemeyer. Deze zorgde ervoor dat de zelfregulering die door de VVD en in iets mindere mate door het CDA gewenst werd, niet meer houdbaar was. De rookvrije werkplek kwam er in 2001 vooral doorheen, omdat Nanny Nooijen de

rechtszaak won waarin de rechter bepaalde dat zij het recht had op een rookvrije werkplek. Daardoor was het wettelijk vastleggen hiervan nog maar een kwestie van het codificeren van de jurisprudentie.

Met de verscherping van de tabakswet in 2001 kwam de laatste omvangrijke en samenhangende verscherping van de tabakswet. Sindsdien zijn alle wetswijzigingen weer losse maatregelen, zoals in de jaren zeventig het geval was. Een einde aan de discussie over het tabaksontmoedigingsbeleid kwam er echter niet. Voor sommigen gingen de bestaande wetten veel te ver, voor anderen nog niet ver genoeg. Maar met de wijziging van de tabakswet in 2001 kregen de voorstanders van een streng antirookbeleid in de jaren zeventig uiteindelijk wat ze wilden.

Lijst van geraadpleegde literatuur en bronnen

Literatuur

- Aerts, Remieg, Herman Liagre de Böhl, Piet de Rooy en Henk Te Velde, *Land van kleine gebaren: Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1999* (Nijmegen, 2010).
- Baan, B., 'Strategieën ter bevordering van het niet-roken', *Nederland Tijdschrift voor Geneeskunde* 130:25 (1986), 1132-1139.
- Berge, Ann la, 'Reviewed work: the cigarette century: the rise, fall, and deadly persistence of the product that defined America by Allan M. Brandt', *Isis* 102:3 (2011), 582-584.
- Bouma, Joop, *Het rookgordijn: de macht van de Nederlandse tabaksindustrie* (Amsterdam 2001).
- Brandt, Allan M., *The cigarette century* (New York, 2009).
- Cocks, Geoffrey, 'Sick Heil: Self and illness in Nazi Germany', *Osiris* 22:1 (2007), 93-115.
- Dostrovsky, Nathaniel, 'Anti-smoking initiatives in Nazi Germany: Research and public policy', in: Dr. W.A. Whitelaw (red.), *The proceedings of the 14th annual history of medicine days* (Calgary, 2005), 172-180.
- Feinberg, Joel, *Harm to self* (New York, 1986).
- Feinberg, Joel, 'Legal paternalism', *Canadian journal of philosophy* 1:1 (1971), 105-124.
- Gately, Iain, *Tobacco: A cultural history of how an exotic plant seduced civilization* (Londen, 2001).
- Goodman, Jordan, *Tobacco in history: the cultures of dependence* (Londen, 2005).
- Van Hees, Martin, Mark van de Velde, Hans de Hoog, Bas Kurvers, Patrick van Schie en Mart van de Ven (red.), *Gelukspolitiek: liberalisme en de waarde van vrijheid* (Den Haag, 2014).
- King, Theodore J., *The war on smokers and the rise of the nanny state* (Bloomington, 2009).
- Kort, Marcel de, *Tussen patiënt en delinquent: geschiedenis van het Nederlandse drugsbeleid* (Hilversum, 1995).
- Martin, James Kirty, 'Reviewed work: 'Cigarette wars: the triumph of "the little white slaver"' by Cassandra Tate', *Journal of social history* 34:1 (2000), 212-213.
- Martin, James Kirby, 'Reviewed work: The cigarette century: the rise, fall, and deadly persistence of the product that defined America by Allan M. Brandt', *Journal of social history* 42:3 (2009), 817-819.
- Proctor, Robert, *The nazi war on cancer* (Princeton, NJ, 1999).
- Sankowski, Edward, "'Paternalism" and social policy', *American Philosophical Quarterly* 22:1 (1985), 1-12.
- Schotanus, Friso, *De beste sigaret voor uw gezondheid: Hoe roken de wereld veroverde* (Amersfoort, 2014).
- Smith, Georgy Davey, Sabine A. Ströbele en Matthias Egger, 'Smoking and health promotion in Nazi Germany', *Journal of Epidemiology and community health* 48 (1994), 220-223.
- Swaan, Abram de, *Zorg en de Staat* (Amsterdam, 2004).
- Tate, Cassandra, *Cigarette wars: the triumph of "the little white slaver"* (New York, 1999).

Gedrukte bronnen

- ARP, CHU en KVP, *Schets van beleid voor 1973 en volgende Jaren* (plaats onbekend, 1972).
- D66, *Bewogen in beweging 1998-2002: verkiezingsprogramma Democraten 66* (plaats onbekend, 1998).
- D66, *Een schoon land, een helder bestuur* (plaats onbekend, 1989).

D66, *Ruimte voor de toekomst: verkiezingsprogramma Democraten 66 94-98* (plaats onbekend, 1994).

D66, *Verkiezingsprogramma 1986-1990* (Den Haag, 1986).

CDA, *Om een zinvol bestaan: Nieuwe wegen naar een verantwoordelijke samenleving: CDA-verkiezingsprogramma '81-'85* (plaats onbekend, 1981).

CDA, *Programma Tweede-Kamerverkiezingen 1986*
<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/cda1986/cda86.pdf>
 [geraadpleegd op 21 februari 2017].

CDA, *Samenleven doe je niet alleen: CDA verkiezingsprogramma 1998-2002*,
<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/cda1998/cda98.pdf>
 [geraadpleegd op 17 februari 2017].

CDA, *Verkiezingsprogramma CDA Tweede Kamerverkiezingen 1989*
<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/cda1989/cda89.pdf>
 [geraadpleegd op 21 februari 2017].

CDA, *Wat echt telt: Werk, veiligheid, milieu: landelijk verkiezingsprogramma CDA 1994-1998* (plaats onbekend, 1994), 78-79; *Wat mensen bindt: Partij van de Arbeid verkiezingsprogramma 1994-1998* <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/pvda1994/pvda94.pdf> [geraadpleegd op 20 februari 2017].

Handelingen Tweede Kamer.

Interdepartementale commissie voor consumentenzaken, *Jaarrapport overheidsbeleid consumentenaangelegenheden 1980-1981.*

James I, Koning van Engeland, *A Counterblase to Tobacco* (plaats onbekend, 1604)
<http://www.laits.utexas.edu/poltheory/james/blaste/blaste.html> [geraadpleegd op 1 januari 2017].

Nota betreffende de toestand van 's rijks financiën behorende bij de ontwerp-begroting voor 1955.

PvdA, *De toekomst is van iedereen: verkiezingsprogramma '86-'90: voor werk en eerlijk delen* (plaats onbekend 1986).

PvdA, *Programma Tweede-Kamerverkiezingen 1989*
<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/pvda1989/pvda89.pdf> [geraadpleegd op 21 februari 2017].

PvdA, *Verkiezingsprogramma 1998*
<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/pvda1998/pvda98.pdf>
 > [geraadpleegd op 17 februari 2017].

Stivoro, *Trendpublicatie percentage rokers* (plaats onbekend, 2010).

VVD, *Als de toekomst je lief is: Verkiezingsprogramma 1986-1990* (Meppel, 1986).

VVD, *Een kansvolle toekomst: verkiezingsprogramma 1989-1993* (Meppel, 1989)

VVD, *Nederland moet weer aan de slag: Kernprogramma VVD 1994-1998*
<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/vvd1994/vvd94.pdf>
 [geraadpleegd op 20 februari 2017].

VVD, *Verkiezingsprogramma 1998-2002: investeren in uw toekomst*, 20
<http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/verkiezingsprogramma/TK/vvd1998/vvd98.pdf>
 [geraadpleegd op 17 februari 2017].

Audiovisueel materiaal

Andere Tijden, *Hoe de rokers zijn verdreven*, oorspronkelijk uitgezonden op 15 oktober 2016.

Interview met Nanny Nooijen, *Nanny Nooijen vecht door tegen rokers*, oorspronkelijk uitgezonden op 2 januari 2004.

Krantenartikelen

- Campen, Wim van, 'Stroom klachten bij Codecommissie over advertenties', *NRC Handelsblad* (8 november 1979), 12.
- Campen, W.J. van, 'Industrie legt reclame sigaret zelf aan banden', *NRC Handelsblad* (1 september 1976), 1, 9.
- Niemeijer, A.F.J., 'Stadsgeschiedenis met gebreken', *NRC Handelsblad* (22 juli 1995).
- 'Aanbeveling werkgroep in geheim rapport: Algeheel reclameverbod op tabak', *De Telegraaf* (26 februari 1976), 3.
- 'Advocaten hebben het moeilijk met reclameverbod', *Nieuwsblad van het Noorden* (3 oktober 1979), 4.
- 'Andriessen en Simons sluiten compromis over minder tabaksreclame', *NRC Handelsblad* (17 oktober 1991), 2.
- 'Andriessen: reclame tabak niet beperken', *NRC Handelsblad* (16 oktober 1991), 3.
- 'Anti-rookactivisten maken het te bont in en rond kamergebouw', *Leeuwarder Courant* (22 juni 1993), 7.
- 'Anti-rookcampagne veroordeeld 'ongezond zijn van passief roken niet aangetoond'', *Leeuwarder Courant*, (21 oktober 1986), 1.
- 'Bewindsleden manen industrie: "reclame voor tabak moet verder beperkt"', *Nederlands Dagblad* (24 december 1985), 1.
- 'Borrelpraat' op het Binnenhof', *De Telegraaf* (24 augustus 1994), 5.
- 'Borst wil betere positie niet-roker', *Trouw* (29 maart 2001), 3.
- '"Burgers moeten meewerken aan hun eigen gezondheid"', *Nederlands Dagblad* (29 mei 1979), 5.
- 'Club in Oss wil een insigne voor niet-rokers', *Leeuwarder Courant* (15 juli 1974), 3.
- 'Commissie keurt stippen op pakjes sigaretten af', *Nieuwe Leidsche Courant*, 11 juni 1974, 5.
- 'Commissie moet plan maken tegen roken en reclame voor tabak', *NRC Handelsblad* (3 juli 1979), 9.
- 'Drugsruzie in CDA laait weer hoog op', *Het Vrije Volk* (3 maart 1976), 7.
- 'Eerste dag rookverbod: gedoogzones en overvolle asbakken bij de ingang', *NRC Handelsblad* (2 januari 1990), 3.
- 'Eerste dag rookverbod in openbare gebouwen: 'Maar juffrouw, waar bemoeit u zich mee?''', *Limburgs Dagblad* (3 januari 1990), 3.
- 'Fel verzet tegen verbod bepaalde soorten reclame', *NRC Handelsblad* (9 november 1979), 11.
- 'Gardeniers wil roken en drinken ontmoedigen', *NRC Handelsblad* (14 december 1981), 13.
- 'Geen uitspraak over risico passief roken', *NRC Handelsblad* (11 december 1990), 7.
- 'Het recht op rookvrij werken', *NRC Handelsblad* (4 april 2000), 2.
- 'Haarlem verbodt als eerste roken op straat', *Haarlems Dagblad* (12 juli 2008).
- 'Kabinet: rookverbod in publieke ruimten', *NRC Handelsblad* (24 december 1985), 1.
- 'Meinsma: Tijd rijp voor verbod 'openbaar roken'', *Nieuwsblad van het Noorden* (20 maart 1974), 3.
- 'Ministers mogen tijdens kabinetsberaad niet roken', *De Stem* (30 januari 1996), 4.
- 'Mogelijk toch reclameverbod rookartikelen', *Nieuwsblad van het Noorden* (4 februari 1977), 4.
- 'Mogelijk wet voor rookvrije arbeidsplaats', *Dagblad voor Zuidwest-Nederland* (28 april 2000).
- 'Niet-rokers krijgen een beetje lucht', *Nederlands Dagblad* (23 november 1984), 1.
- 'Niet-rokers ontevreden over ontwerp-tabakswet', *Nederlands Dagblad* (25 maart 1985), 1.
- 'Overheid en goede zeden', *Nederlands Dagblad* (10 oktober 1979), 1.
- 'Passief roken 'ongezond' noemen mag nu toch niet', *Nederlands Dagblad* (22 oktober 1986), 3.
- 'Protest over tennis met Niemeyer', *NRC Handelsblad* (13 september 1979), 9.
- 'PTT lost het probleem van roken onderling wel op'', *Brabants Dagblad* (11 april 2000).
- 'Reclamebureaus tegen reclameverbod rookwaren', *Nieuwsblad van het Noorden* (19 maart 1976), 15.
- 'Reclameverbod voor tabak, alcohol en snoep op komst?', *Limburgs Dagblad* (14 mei 1975), 1.
- 'Rookreclame: aloude discussie', *NRC Handelsblad* (4 september 1976), 11.

'Rookvrije werkplek erkend', *Dagblad van het Noorden* (26 april 2000).

'Staatssecretaris richt verzoek aan gemeenten: mogelijk rookverbod in alle stembureaus', *De Telegraaf*, (14 maart 1986), 6.

'Stichting Volksgezondheid en Roken kwaad op kabinet', *Nederlands Dagblad* (24 november 1984), 3.

'Tabaksindustrie woedend over verhoging accijns', *Volkscrant* (20 augustus 1996), 2.

'Verbijsterend tabaksschandaal', *De Waarheid* (4 maart 1957), 6.

'Verkoop tabak wordt beperkt', *Nederlands Dagblad* (5 mei 1983), 3.

'Verloren slag in strijd tegen rook', *Nieuwsblad van het Noorden* (23 juni 1973), 19.

Websites

Bouma, Joop, 'De vervuiler moet betalen', *Trouw* (18 december 1999)
 <<https://www.trouw.nl/home/de-vervuiler-moet-betalen~ad2e2467/>> [geraadpleegd op 17 februari 2017].

Bouma, Joop, 'Lenze Meinsma 1923-2008', (5 januari 2009)
 <<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1132599/2009/01/05/Lenze-Meinsma-1923-2008.dhtml>> [geraadpleegd op 14 februari 2017].

Culter, Abigail, 'The Ashtray of History', *The Atlantic*
 <<http://www.theatlantic.com/magazine/archive/2007/01/the-ashtray-of-history/305532/>> [geraadpleegd op 25 november 2016].

Documentatiecentrum Nederlandse politiek partijen, 'verkiezingsprogramma's
 <<http://dnpp.ub.rug.nl/dnpp/themas/vp>> [geraadpleegd op 27 februari 2017].

Kooke, Sandra, 'Rokende Zalm wekt woede van antirokersclub', *Trouw* (23 oktober 1998)
 <<https://www.trouw.nl/home/rokende-zalm-wekt-woede-van-antirokersclub~ad333cda/>> [geraadpleegd op 26 februari 2017]

Visscher, J., 'Rookdampen op het Binnenhof', *Reformatorisch Dagblad* (11 februari 1997)
 <<http://www.digibron.nl/search/detail/012de0e1f703b993416ca37e/rookdampen-op-het-binnenhof>> [geraadpleegd op 26 februari 2017].

World Health Organisation, 'Tobacco control measures'
 <<http://www.who.int/tobacco/control/measures/en/>> [geraadpleegd op 25 november 2016]

<<https://supreme.justia.com/cases/federal/us/179/343/case.html>> [geraadpleegd op 1 januari 2017].

The Atlantic, 'The Ashtray of History'
 <<http://www.pmdocs.com>> [geraadpleegd op 6 maart 2016]. Pmdocs bestaat uit de openbaar gemaakte documenten van Philip Morris. De openbaarmaking is het resultaat van een schikking die de tabaksfabrikant trof met tweeënveertig Amerikaanse staten en bestaat uit onder meer brieven, memo's, notities en andere (voornamelijk interne) documenten.